

OSMANLI ARAP VİLAYETLERİ, ARABİZM VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

Davut Hut*

Özet

Bu makalede, XIX. yüzyılda Arap vilâyetlerinde ortaya çıkan Arap uyanışının zamanla Arabizm (Arapçılık) ve Arap milliyetçiliğine dönüşüm süreci incelenmiştir. Yönetim zafiyeti, Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi, Vehhabilik hareketinin güçlenmesi, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın ayaklanması, Sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetlerinin artması ve Avrupa ile kültürel ve siyasi ilişkilerin gelişmesi, Arabizm'in doğuş sebepleridir. Bu hareket, XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başladı; özellikle Suriye, Lübnan ve Mısır'da gelişme gösterdi. Arapçılar, edebi, kültürel ve eğitim alanlarında faaliyet gösterip, mektep ve dernekler kurdular. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında, Suriye ve Lübnan'da Arabist hareket etkisini gösterdi. Ancak padişahın Arap vilayetlerine önem vermesi ve uyguladığı "İslam birliği" siyaseti, Arabizmin güçlenmesini önledi. Bununla birlikte, çok sayıda komite ve cemiyet kuruldu; Arapça kitap, gazete ve dergi yayınlandı. Arapçılık esas gelişimini ise, II. Meşrutiyet döneminde gösterdi. Bu dönem, hem Türk milliyetçiliği hem de Arap milliyetçiliği açısından bir dönüm noktası oldu. Türk milliyetçiliği, artan Avrupa müdahale ve baskısına bir tepki olarak ortaya çıktı ve Arap milliyetçiliğinin de güçlenmesine neden oldu. Arapçılar, Meşrutiyet'in serbest ortamında dernekler kurup çok sayıda gazete ve dergi çıkardı. Avrupa nüfuzuna karşı mahalli tepkiler gösterdi. Bu tepkiler, proto Arap milliyetçiliğinin yansımalarıydı. II. Meşrutiyet döneminde Arapçılar, islahat yapılmasını, adem-i merkezîyetin (yerinden yönetim) uygulanmasını, Arapça'nın da resmi dil olmasını, yerel bürokraside daha çok Arap'ın görevlendirilmesini ve Araplara siyasi hakların verilmesini istediler. Türkçe'nin Arap vilâyetlerinde zorunlu hâle getirilmesi, İttihatçılara karşı "Türkçülük" suçlamalarına ve bölgede huzursuzluğa neden oldu. Böylece, II. Meşrutiyet döneminde Arap milliyetçiliği siyasi nitelik kazandı. 1913 yılında Arap Kongresi toplandı. Ancak kongrede, ayrılık ve bağımsızlıktan yine de söz edilmedi. Sonuçta, İttihatçılarla Arapçılar arasında bir antlaşma imzalandı. I. Dünya Savaşı'nda, bağımsızlığı hedef alan ve Osmanlı/Türk egemenliğine karşı gelişen Arap milliyetçiliği ortaya çıktı. Savaş esnasında Arapların büyük kısmı Osmanlı Devleti'ne ve hilâfete bağlı kaldı. Bununla birlikte, Mekke Emiri Şerif

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
davuthut@marmara.edu.tr.

Hüseyin liderliğinde bazı Araplar ayaklandı. Savaş sonunda, Arap vilayetleri İngiliz ve Fransız işgaline girdi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Arap Vilâyetleri, Arabizm, Arap Milliyetçiliği, II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet, İttihatçılar

THE OTTOMAN ARAB PROVINCES, ARABISM AND ARAB NATIONALISM

Abstract

This paper analyzes the transformation process of the Arab awakening emerged in the Arab provinces in the nineteenth century into Arab nationalism and Arabism over time. The administrative weakness, Napoleon's invasion of Egypt, strengthening of Wahhabi movement, the revolt of Cavallan Mehmet Ali Pasha in Egypt, rising of colonialism and the missionary activities and the development of cultural and political relations with Europe led to the emergence of "Arabism". This movement began to develop in the second half of the nineteenth century and showed improvement especially in Syria, Lebanon and Egypt. The Arabists were active in different domains such as literature, culture and education. They also founded schools and associations. In early years of the reign of Abdulhamit II, Arabist movement showed results in Syria and Lebanon. The fact that the Sultan paid attention to the Arab provinces and followed an "Islamic unity" policy prevented the strengthening of Arabism. On the other hand, many committees and societies were established, and Arabic books, newspapers and magazines were published. Arabism made a significant progress during the second constitutionalist period. This period is a milestone in terms of both Arab nationalism and Turkish nationalism. Turkish nationalism, emerged as a response to increasing European intervention and pressure, and led to the strengthening of Arab nationalism. The Arabists established associations and issued a large number of newspapers in the free environment of the Second Constitutionalist period. They showed local reactions to the European influence. These reactions were the reflections of proto-Arab nationalism. During the Second Constitutionalist period, Arabists demanded more Arab reforms, decentralized local governance, recognition of Arabic as an official language, employment of more Arabs in the local bureaucracy and political rights for the Arabs. The mandatory use of the Turkish language in the Arab provinces caused charging of the Unionists with "Turkism", as well as unrest in the region. As a result, Arab nationalism gained a political characteristic during the Second Constitutionalist period. In 1913 Arab Congress was held. However, separation and independence weren't dealt with in the Congress. After all, a treaty was signed between the Unionists and Arabists. Arab

nationalism which aimed independence and developed against the Ottoman / Turkish sovereignty emerged in the First World War. However, most of the Arabs remained loyal to the Caliphate and the Ottoman Empire during the war. Nevertheless, some of the Arabs revolted under the leadership of the Emir of Mecca, Sharif Hussein. At the end of the war, Arab provinces were occupied by the French and the British.

Keywords: The Ottoman Arab Provinces, Arabism, Arab Nationalism, Abdulhamit II, The Second Constitution, The Unionists

Giriş: Osmanlı Arap Vilâyetleri (XVI-XIX. Yüzyıllar)

Bu makalede, Fransız İhtilâli'nin doğurduğu akımlarla şekillenmesi sebebiyle "milliyetler çağı" olarak da nitelendirilen XIX. yüzyılda Arap vilâyetlerinde ortaya çıkan Arap uyanışının zamanla Arabizm ve Arap milliyetçiliğine dönüşüm süreci ele alınmıştır. Osmanlı sonrası dönem Arap milliyetçiliği bahsi ise, ayrı ve ucu açık bir araştırma sahası olması nedeniyle çalışma dışında tutulmuştur.

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılda Araplar'ın yaşadığı toprakların büyük bir kısmında egemenlik tesis ederek çeşitli din ve mezheplere mensup geniş Arap nüfusunu yönetimi altına almış; böylece imparatorluk olma sürecini de tamamlamıştı. Söz konusu dönemde, Bağdat, Basra ve Musul'dan oluşan Irak vilâyetleri, Lübnan ve Filistin'in de dâhil olduğu Suriye (*Bilâd-ı Şam*) vilâyeti; Mısır; Trablusgarp (Libya), Tunus ve Cezayir'den müteşekkil "Garp Ocakları" ile Yemen'in de içinde olduğu Arabistan Yarımadası, Osmanlı Arap eyâletlerini meydana getirmekteydi. Bu genel tanımlama içindeki Halep ve Musul Vilâyetleri ise, etnik ve kültürel kompozisyon bakımından Arap, Kürt ve Türk/Türkmen unsurları bir arada barındıran yapılara sahipti.

Bugün Ortadoğu diye nitelenen coğrafyanın büyük bir kısmını oluşturan Osmanlı Arap vilâyetleri, XVI. yüzyılın ilk devresinde Safeviler ve Memlûkler'le girilen çetin savaşımlardan sonra Osmanlı idaresine katılmış; yaklaşık dört yüzyıl Osmanlı egemenliğinde kaldıktan sonra da İngiliz ve Fransız manda yönetimlerine girmiştir. Bahsi geçen bu uzun sürecin şekillenmesinde, Osmanlı Devleti'nin kendi iç şartları kadar, dış faktörler ve özellikle de Avrupa yayılcılığı etkili olmuştur.

Yavuz Sultan Selim döneminde Suriye ve Mısır; Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Irak, Arap yarımadası ve Kuzey Afrika Osmanlı topraklarına katıldı.¹ Fetihlerin büyük ölçüde tamamlandığı XVII. yüzyılın başlarında, imparatorluktaki 32 eyaletten 13'ü Araplarla meskûndü. Halep, Şam, Trablusşam, Bağdat, Basra, Musul, Rakka, Lahsa (Ahsa), Mısır, Trablusgarp, Cezayir, Tunus ve Yemen Beylerbeyilikleri (eyaletleri) teşekkül ettiği zaman, Arap toprakları büyük ölçüde Osmanlı sistemine dâhil olmuştu. Bu, klasik dönem Osmanlı kültür ve medeniyetinin şekillenmesi açısından önemlidir; zira, Osmanlı Devleti, Arap bölgeleriyle birlikte geniş toprak ve gelirlerin yanında, farklı dil, kültür ve medeniyet unsurlarını da bünyesine katarak bir dünya imparatorluğu hüviyetini kazandı; ticari, siyasi ve askeri açılardan oluşmakta olan yeni dünyanın merkezinde yer aldı. Bu süreçte, Mısır'ın fethiyle birlikte Halifeliğin; Hicaz, Kudüs, Necef ve Kerbelâ gibi mukaddes şehirlerin yönetime dâhil edilmesiyle de, Müslüman tebaa ve Araplar üzerindeki dini ve siyasi otoritesini arttırdı. Bu durum, imparatorluğun dini-ideolojik dayanaklarını kuvvetlendirdi. Osmanlılar, şehirleri imar edip gerekli idari ve askeri düzenlemeleri yaptılarsa da kendilerinden önceki yerleşik ekonomik ve sosyal yapıları fazla dokunmadılar. Ancak, içinde buldukları sosyo-ekonomik şartlar itibarıyla Araplar, sadrazam, reisülküttap ve kaptanıderya gibi üst düzey merkezî bürokraside fazla temsil edilmediler.

Osmanlı Arap coğrafyasında kurulan bu beylerbeyilikler, zaman içerisinde bazı değişiklikler geçirmekle birlikte XIX. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürdü. Osmanlı Devleti, Anadolu'dan uzak, verimin düşük ve fiilen tam hâkim olmadığı bölgelerde salyâneli (yıllıklı) idâre tarzını benimsemişti. Bunlardan, zengin Mısır eyaleti, imparatorluğun timar sistemine dahil olmayıp özel bir statüye sahipti. Buna göre, baştaki idareciler yıllık bir maaş alır ve karşılığında merkezi hazineye

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, davuthut@marmara.edu.tr

¹ Arap Ülkelerinin Fethi için bkz. Nikolay İvanov, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, (çev. İlyas Kemalöglü-Rakhat Abdieva), Ankara 2013, s.33-264.

senelik bir vergi verirdi.² Dini ve kutsal niteliğinden ötürü imtiyazlı bir statüsü bulunan Mekke (Hicaz) Emirliği de klasik eyalet sisteminin dışında ve Hz. Muhammed'in soyundan gelen kişilerin idaresindeydi. Osmanlı mîrî idare tarzının temelini oluşturan timar sistemi ise, İran tehdidine karşı önemli bir merkez olan Irak ve Suriye'nin bir bölümünde (Anadolu'nun doğal uzantısı olan Halep, Şam ve Musul eyâletlerinde) uygulanmaktaydı.³

Osmanlı Devleti yönetimine aldığı Arap vilâyetlerini, sömürgeci güçler olarak beliren Portekizliler ve İspanyollara; daha sonra da İngilizlere ve Fransızlara karşı korumaya çalıştı; bunda da büyük ölçüde başarılı oldu. Böylece, Osmanlı sistemine dahil olan Arap eyaletleri, idari, iktisadi ve kültürel gelişimlerini XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca da sürdürdüler.⁴

Arabizmin kökenleri konusuyla da yakından ilgisi bulunan önemli bir aşama, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren imparatorluğun içinde bulunduğu "yönetim boşluğu"dur. Doğuda ve batıda uzun süren savaşlar ve toprak kayıplarının tabii bir sonucu olarak merkez ve taşrada etkisini hissettiren "yönetim sorunu", Osmanlı Arap vilâyetlerini de derinden etkilemiştir. Nitekim, XVIII. yüzyılda buralardaki yerel otoriteyi, bazı hanedan ve âyan sağlamakta olup bu dönemde devlet, idari, siyasi, askeri ve ekonomik gücünü önemli oranda kaybetmiş; bu gelişmelere paralel olarak taşra üzerindeki merkezin otoritesi de hissedilir derecede zayıflamıştı. Taşrada ortaya çıkan yönetim ve otorite boşluğunu ise, bazı yerel hanedan ve âyan doldurmuştu: Bağdat ve Basra Eyaletlerinde Kafkas kökenli Kölemen valilerin (1704-1831); Musul Eyaleti'nde Celilî ailesinden gelen valilerin (1726-1834); Şam'da aslen Türk olup zamanla Araplaşan Azmzade

² Gilles Veinstein, "Büyükülüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli), İstanbul 1999, I, 253-254.

³ Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), s.327-8.

⁴ Bu konudaki bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul 2009, s. 273-278, 282-297.

ailesine⁵ mensup valilerin (1725-1807); Filistin’de ise Zeydan ailesi üyelerinin (1710-1775) ve akabinde de Cezzar Ahmet Paşa’nın⁶ merkezi hükümet adına yönetimde egemen olması, bu duruma örnektir. Bahsi geçen nüfuzlu aile ve hanedanlar, bölgelerindeki valilik ve önemli görevleri ele geçirerek merkezi otorite nezdinde fiili bir durum yarattıkları gibi, özellikle İran’a karşı sınırların korunmasında etkin bir rol oynayarak merkezle taşra arasındaki aracı rolleriyle birer siyasi ve ekonomik güç haline geldiler. Arap coğrafyasının en güneyinde yer alan Yemen’de XVIII. yüzyılda Osmanlı merkezi otoritesinden söz etmek mümkün değildi; zira, otorite, Zeydi nüfusun tanıdığı bir İmamlar ailesinin elindeydi. Mısır’da vali dışındaki üst düzey görevler Kölemen beylerinin; halkının büyük çoğunluğu Arap ve Berberi asıllı olan Trablusgarp, Tunus ve Cezayir Eyaletlerinin *garp ocakları* adı verilen yönetimleri de, kendi aralarında adeta bağımsız ve iç işlerinde serbest hareket eden bey ve dayı’ların elindeydi.⁷ Valilik gibi üst düzey görevler, Trablusgarp’ta Karamanlı, Tunus’ta da Hüseyini ailelerinin tekelindeydi. Oluşan bu mahalli yapılar, Arap vilâyetlerinin oluşturduğu “çevre”nin “merkez” ile bağlarının epey zayıfladığını gösteriyordu.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Arabistan merkezli Vehhabilik hareketi, pek çok açıdan Osmanlı Devleti’nin bölgedeki egemenliğine yönelmiş dini ve siyasi nitelikli ciddi bir tehditti. Etnik temelde olmamakla birlikte farklı dinî-mezhebî yaklaşımlarla merkezi otoriteye ve Osmanlı hilâfetine karşı çıkan bu hareket, dinî-kabileci (Suud) milliyetçiliğin bir tezahürü olarak gelişti.⁸ Kerbelâ, Hicaz ve Ahsa’yı ele geçiren Vehhabilerin yayılışıyla, Mısır-Suriye ve Anadolu

⁵ Geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, “Azm/Kemikoğlu Ailesi”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu (8-10 Nisan 1999) Bildirileri*, İzmir 2000, s.389-400.

⁶ Cezzar Ahmet Paşa’nın faaliyetleri için bkz. Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, İstanbul 2013, s.61 vd.

⁷ Arap eyaletlerindeki idari ve siyasi gelişmeler için bkz. Andre Raymond, “Arap Eyaletleri: XVI-XVIII. Yüzyıllar”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli), İstanbul 1999, I, 415-508; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, s.298-301; Atilla Çetin, “Garp Ocakları”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 382-386.

⁸ Vehhabi hareketinin gelişimi için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı*, Ankara 1998, s.17-65.

mahreçli hac faaliyetleri aksadı ve hatta zaman zaman durdu. Devrin padişahı III. Selim'i üzüntüye gark eden bu gelişmeler, Osmanlı idaresi ve hilâfetinin bölgede prestij kaybetmesine neden olmuştur. Öte yandan, Vehhabiliğin güçlenmesi, saf ve ilk İslâm'a vurgu yapan Selefilik anlayışının da güçlenmesi demektir; bu ise, ileride temas edileceği üzere, ilk dönem Arap-İslâm tarihi ve medeniyetine vurgu yapan "Arap uyanışı"nın itici güçlerinden biri olacaktır.

Fransa'nın, başlıca rakibi İngiltere'nin hâkim olduğu Hindistan yolunu kontrol altına almak üzere Osmanlı idaresindeki Mısır'a saldırması, Osmanlı Arap coğrafyası ve toplumu açısından bir dönüm noktasını teşkil eder. Vehhabilerin güçlendiği sürece paralel olarak Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle yaşanan bu doğrudan müdahale (1798), Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığı ve otoritesini tartışılır hale getirdiği gibi Cezzar Ahmed Paşa ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi önemli isimlerin sivrilmesini sağlayarak bölgedeki dengeleri büsbütün değiştirdi. Bölgeye ilgisini sürdüren sömürgeci Fransa, daha sonra Cezayir (1830) ve Tunus'u (1881) da işgal edecektir. Napolyon'un Mısır'ı işgali bir yandan Avrupa devletleriyle ve Batılı fikirlerle doğrudan teması başlatırken, diğer yandan da devlet otoritesini merkez ve taşrada yeniden tesis etme zarureti doğurdu. III. Selim'in bu konudaki girişimleri başarısız kalmakla birlikte, 1807'de Azmzade Abdullah Paşa'nın bir daha atanmamak üzere Şam valiliğinden azledilmesi, bu güçlü ailenin Şam ve Suriye'deki nüfuzunu kaybetmesine neden oldu. 1808'de tahta geçen II. Mahmud ise, imparatorluğun kurtuluş reçetesi olarak gördüğü merkezileşme konusunda daha kararlı ve planlı davrandı. Reformlar önündeki en ciddi engel olarak görülen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, padişahın elini güçlendirdi. Padişah aynı kararı taşıradaki yerel hanedanların ortadan kaldırılmasında da gösterdi. Taşradaki âyanların etkisizleştirilmesine paralel olarak Kölemen valiler idaresi 1831'de kaldırılarak Bağdat ve Basra doğrudan merkezî idareye bağlandı; 1834'te bu sürecin bir devamı olarak Celilî ailesinin Musul'daki etkinliğine⁹ ve ertesi yıl da, 1711'den beri Trablusgarp'ta idareyi elinde bulunduran Karamanlı ailesinin hâkimiyetine son verildi.

⁹ Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925, s.267-276; Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in

II. Mahmud dönemiyle başlayan ve Tanzimat uygulamalarıyla devam eden merkezileşme sürecine paralel olarak XIX. yüzyılla birlikte Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde artan nüfuzunun yol açtığı siyasi ve iktisadi gelişmeler, başlangıçta Arap vilâyetlerinde milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlere neden olmadı. Aksine, Tanzimat uygulamaları, vilâyetlerin merkezi idareye entegrasyonunu hızlandırdı. Bununla birlikte, eskiden beri imtiyazlı eyalet statüsünde ve Napolyon'un işgaliyle birlikte devletlerarası rekabete konu olan Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın hakimiyeti dikkate değer yeni gelişmelere sebep oldu. Mısır'da üst düzey görevleri elinde bulunduran Kölemen beylerini ortadan kaldıran ve Vehhabi yayılmasının önlenmesinde de başarılı olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın güç kazandığı bir dönemde Rusya'yla savaşan Osmanlı Devleti, Yunanistan'ın bağımsızlığını kabullenmek zorunda kalmıştı. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa, İstanbul'u tehdit edecek derecede ciddi ve uluslararası boyutu olan büyük bir sorunun, Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı veya Mısır Meselesi'nin (1831-1841) ortaya çıkmasına neden oldu. Bu dönemde, İbrahim Paşa'nın idaresindeki Suriye'de (1831-1840) Protestan ve Katolik (Cizvit) misyonerlerin rahatça faaliyet gösterdikleri bir ortam oluşmuş; modern eğitim sistemi geliştirilirken, Hıristiyan Araplar önemli mevkilere atanmış ve vergi konusunda Müslümanlar ile Hıristiyanlar eşit hâle getirilmişti. Bütün bunların Arap uyanışı üzerindeki etkisinden ileride bahsedilecektir. Fransa'nın desteklediği Mehmed Ali Paşa'nın güçlenmesini istemeyen İngiltere'nin tutumu, kaçınılmaz olarak Avrupa müdahalesini de beraberinde getirdi. Sonuçta Mısır yönetimi, irsen Mehmed Ali Paşa ve oğullarına bırakıldı. Böylece, zaten imtiyazlı eyalet statüsünde olan Mısır, İngiliz işgaline değin giderek Osmanlı Devleti ile olan bağıını zayıflatacaktı.

Tanzimat reformları farklı sosyal ve ekonomik yapılara sahip olmalarından dolayı, Arap bölgelerinde eş zamanlı olarak uygulanamadı; nitekim, Şehrizer ve Bağdat'ta 1844'te, Musul'da

The Province of Baghdad 1831-1872", Boğaziçi Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 67-72; Davut Hut, "Musul Vilâyeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)", M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s.13-16.

1848'de; Şam ve Halep'te ise 1850'den sonra uygulanmaya başlanabildi. Genel olarak ekonomik yapı üzerinde egemen olan yerel eşrafın tepkisini çeken Tanzimat uygulamaları, aynı zamanda yeni oluşturulan yerel meclisler vasıtasıyla bu zümrenin taşra idaresi üzerindeki etkilerini sürdürmelerinin de zeminini hazırladı. Reformları uygulayacak nitelikli memur azlığı, aşiret yapısının şekillendirdiği sosyo-ekonomik yapıdan kaynaklanan asayiş problemleri ve idarecilerin kötü yönetimiyle paralellik gösteren rüşvet, yolsuzluk ve suiistimler gibi kronik sorunlar, bu reformların Arap vilâyetlerinde beklenen neticeleri vermemesinde etkili oldu.¹⁰ Merkezileşmeyi esas alan Tanzimat reformları, Osmanlı Arap vilayetlerindeki ordu teşkilatlarının da yeniden düzenlenmesini gerektirmiştir. Yeniçeri teşkilatının kaldırılmasından sonra Tanzimat'ın askerlik alanındaki reformları çerçevesinde, 1843'te Şam merkezli Arabistan Ordusu (daha sonra 5. Ordu); 1848'de de Bağdat merkezli Irak ve Hicaz Ordusu (daha sonra 6. Ordu) teşkil edildi. Ayrıca, ordu kumandanlığı ve Bağdat valiliği Namık Paşa'nın uhdesinde birleştirildi. Böylece, taşra yönetimindeki ikilikler önlenmeye, mahalli düzen sağlanmaya ve merkezi otorite güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Arap vilâyetlerindeki halkın Tanzimat'a gösterdiği tepkiler, pek çok yerde asayiş sorunlarına neden oldu. Tüccar ve zenginler ekonomik tedbirlerden dolayı iyimserdi; ancak, gayrimüslimlerle eşit statüye indirilen ve menfaatleri zedelenen ulema, âyan ve tarikat şeyhlerinin kıskırttığı gelenekçi Müslüman ahali gelişmelerden memnun değildi. Buralardaki Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklar bu yüzden arttı. Avrupalı devletlerin baskısıyla ve ülkedeki Hıristiyanların durumlarını iyileştirmek amacıyla ilân edilen Islahat Fermanı'na karşı Müslümanların gösterdiği tepkiler de, Arap vilâyetlerinde ciddi sorunlar doğurdu. Müslümanlarla Hıristiyanlar ve Dürziler arasında yaşanan 1858 Cidde ve 1860-1861 Suriye-Lübnan olayları, binlerce kişinin ölmesine, bu bölgelerde devlet otoritesinin sarsılmasına ve Lübnan'da Avrupa devletlerinin kontrolünde özerk bir statünün kurulmasına yol açtı. Bölgenin merkez ile bağlarını daha da zayıflatan bu gelişme, ileride temas edileceği üzere, Arabizm hareketinin özellikle Lübnan ve Suriye'de ivme kazanmasında etkili olmuştur.

¹⁰ Musul Vilâyeti örneği için bkz. Davut Hut, *a.g.t.*, s.22.

Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876), Arap vilâyetlerinin modernleştirilmesi ve merkezi otoritenin sağlamaştırılması açılarından önemlidir. Bu devirde, telgraf Bağdat ve Basra'ya kadar uzatıldığı (1865) gibi, 1864 Vilâyet Nizamnamesi Arap vilâyetlerinde uygulanarak valilerin konumu güçlendirildi ve yerel eşrafın gücü kısmen sınırlandırıldı. Suriye Vilâyeti, 1865'te; Halep Vilâyeti de ertesi yıl yeni vilâyet sistemine dâhil edildi. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği (1869-1872), Arap vilâyetleri açısından ayrı bir öneme sahiptir. Paşa, yeni vilâyet sistemini uyguladığı Irak'ta gerçekleştirdiği reformlarla bu bölgelerin merkezi idareyle gevşemiş olan bağına sağlamaştırdı. 1871 yılında gerçekleştirdiği Ahsa seferiyle bölgeyi uzun süredir kontrol altında tutan Vehhabi Suud ailesinin nüfuzunu da büyük ölçüde kırdı; devletin Irak vilâyetleri, Arabistan Yarımadası ve Basra Körfezi'ndeki nüfuz ve hâkimiyetini yeniden kurdu. Diğer yandan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, hemen hemen aynı dönemde, 1872'de San'a'yı alıp imamların kontrolündeki Yemen'de merkezî idareyi tekrar sağladı.

Arabizm ve Arap Milliyetçiliğinin Kökenleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Arap aydınları arasında siyasi akım olarak gelişip "Arap taraftarlığı" ve "Arapçılık" gibi anlamlara da gelen "Arabizm" (*el-Uruba*) dönemi olarak adlandırılır.¹¹ Arap kültürel uyanışının bir neticesi olarak ortaya çıkan bu kavram, milliyetçiliğin vazgeçilmez unsurları olan dil, kültür ve edebiyat alanlarında canlanmanın meydana geldiği milliyetçilik öncesi dönemi ifade eder.¹² Kaynağını kültürel canlanmadan alan Arapçılık hareketi, sadakat duyulan Osmanlı Devleti'nin yolsuzluk, yozlaşma ve kötü idaresine karşı gösterilen bir tepki sonucunda, onu ıslah ve bazı siyasi ve kültürel haklarla sivil özgürlüğü talep etmek şeklinde belirir. Ayrılık ve bağımsızlığı amaç edinen bir Arap milliyetçiliğinden (*el-Kavmiyyetu'l-*

¹¹ Konu üzerinde kavramsal bir yaklaşım için bkz. Faruk Bozgöz, "Arap Milliyetçiliği", *Doğubati*, sayı: 39 (2006-2007), s.97-99.

¹² C. Ernest Dawn, *Osmanlılıktan Arapçılığa*, (terc. Bahattin Aydın-Taşkın Temiz), İstanbul 1998, s.135 vd; Tufan Buzpınar, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", *Osmanlı*, (ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Ankara 1999, II, 168.

Arabiyye) söz etmek için ise, I. Dünya Savaşı'nı beklemek gerekecekti; zira, Arapçuların çok azı bu savaştan önce bağımsız bir Arap devletinden yanaydı. Dolayısıyla, klasik anlamıyla Arap milliyetçiliğinin, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve esas olarak da Osmanlı sonrası dönemde bazı Arapların ortak geçmiş, coğrafya, ırk ve kültür anlayışıyla mandater Avrupalı devletlere karşı yürüttüğü bir hareket olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Yine, konuyla ilgili bir diğer kavram olan Pan-Arabizm (*el-İttihâdu'l-Arabî*) de, esas itibarıyla II. Dünya Savaşı sonrasında beliren bir hareket olarak bilinir.

Fransız İhtilali sonrasında gelişen XIX. yüzyıl etnik milliyetçiliklerinin aksine Arap milliyetçiliği, bünyesinde dil, kültür ve etnik açılardan mütecanis bir gurubun liderliğinde bağımsız devlet idealine yönelik bir tutum içinde gelişmedi. Bu bakımdan, Arap milliyetçiliğinin, Türk egemenliğine meydan okuma, başkaldırı ve nihayet bağımsızlığa ulaşma şeklinde gerçekleşmediği söylenebilir. Arap bilincinin uyanması konusuna gelince, imparatorluğun dağılacağına dair kuvvetli emârelerin görüldüğü bir dönemde, küçük bir aydınlar gurubu tarafından Osmanlı'dan ayrı bir "Arap kaderi" düşüncesi işlenmeye başlanmıştı. Arap vilayetlerinin oluşturduğu "çevre" ile "merkez" (başkent) arasında yüzyıllardır yaşanmakta olan güç ve egemenlik mücadelesi'nin XIX. yüzyılın özel şartlarında yoğunlaşmış olması, Arap uyanışı açısından önemlidir. Bu mücadelenin en kesif olarak hissedildiği yer ise, Osmanlı'nın diğerlerine göre daha gelişmiş bir Arap bölgesi olan Suriye ve Lübnan (Bilâd-ı Şâm) idi. Bu nedenle, Arap milliyetçiliğinin kökenleri, mücadelenin tarafları olan yerel unsurlar ile modern eğitim kurumlarından Mülkiye ve Harbiye Mektepleri'nde okuyan Arap öğrenciler ve alt rütbeli subaylara dayanıyordu.¹³

Yukarıdaki genel değerlendirmeden sonra, Arap milliyetçiliğinin de temelini oluşturan Arabizm'in kökenlerini ayrıca irdelemek gerekir. Osmanlı Devleti'nin yükselen Avrupa karşısında siyasi, iktisadi ve askeri açılardan zayıflamasına paralel olarak Avrupa yayılcılığının Arap vilayetlerine yönelmesi, Arabizm'in ortaya çıkmasındaki ana nedenlerden biri olarak kabul edilir. Avrupa yayılcılığı, Arapçılık ve onun bir ileri aşaması olan Arap milliyetçiliğinin gelişmesi için uygun bir

¹³ Ali A. Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, (çev. Hakan Abacı), İstanbul 2016, s.38-9.

zemin hazırladı ve bu hareketleri destekledi. Özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren Arap vilâyetlerindeki aşiretlere dayalı feodal yapıları da etkileyen bazı gelişmeler yaşanmıştı. Bu gelişmeler, Arap bölgelerinde Osmanlı egemenliğinin zayıflamasına, Araplar arasında huzursuzluklara ve emperyalist Avrupa yayılcılığının artmasına neden oldu. Söz konusu dönemde, Sanayi inkılabı ve sömürgeciliğin getirdiği ivme sayesinde yoğunlaşan Hindistan bağlantılı doğu ticareti ve misyonerlik faaliyetleri üzerinden Batı ile gelişen ilişkiler, bu gelişmelerin doğrudan muhatabı olan Arap şehirlerinin Avrupa kültürü ve yeni siyasi fikirlerle tanışmasını sağladı.¹⁴

1789 Fransız İhtilâli'nin getirdiği özgürlük ve milliyetçilik fikirlerinin, Araplar üzerinde her ne kadar doğrudan bir etkisi olmasa da, XIX. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Balkanlar'da milliyetçiliğin yükselmesine yol açmıştı. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ın idaresini ele geçirmesiyle sonuçlanan Napolyon'un Mısır'ı işgalinin (1798) ise, Doğu Akdeniz'deki siyasi gelişmeler, dini-toplumsal ilişkiler ve fikir hareketleri üzerinde önemli etkileri oldu. Yenilikçi Mısır valisinin mahir bir şekilde siyasi manevralarla ülkeye hâkim olarak III. Selim ve II. Mahmut gibi reformist padişahlarla yarışarcasına modernleşmeye ağırlık vermesi, Araplara fikrî sahada bir ivme kazandırmıştı. Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler, yabancı hocaların ders verdiği okullar ve Batı dillerinden yapılan tercüme sayesinde *millet*, *anavatan* ve *vatanseverlik* gibi Fransız İhtilâli kaynaklı kavramlar Mısır'a girmeye başladı. Bu bakımdan, Arap milliyetçilerine ilham kaynağı olan önemli isimlerden biri de, Mehmed Ali Paşa'nın Fransa'ya öğrenci olarak gönderip 1826-1831 yılları arasında Paris'te yaşayan Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)'dir. Kavalal'yı ikna ederek kurdurduğu Ecnebi Diller Mektebi'nin müdürlüğünü yapan ve burada iki bin eserin Arapça'ya tercüme edilmesini sağlayan Tahtavi, ulus, vatan ve vatanseverlik gibi modern düşünce ve kavramları gündeme getirmiştir.¹⁵ Tahtavi, ilerlemeyi vatanseverliğe bağlar; bütün

¹⁴ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, (çev. Türkan Yöney), İstanbul 2003, s. 23.

¹⁵ Ali Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), s.37-40.

geçmişiyse Mısır'ı ayrı bir vatan ve Mısırlıları farklı bir millet olarak görür; Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde Mısır'ın gerilediği tezini savunur ve İslâmî bir temele dayandırdığı Mısır vatanseverliğini yaymaya çalışır.¹⁶ Sonuçta, Yeni Osmanlıların Osmanlılığı vurguladıkları 1870'lerde, Avrupa muhalifliğiyle birlikte vatan ve vatanseverlik kavramları üzerinden Mısır milliyetçiliği belirmeye başlar. Dahası, XIX. yüzyılın bu yeni kavramları, onun sayesinde Mısır üzerinden diğer Arap vilâyetlerine de yayılmıştır. Bu yönleriyle Tahtavi, Arabizm'in ve bir sonraki aşaması diyebileceğimiz Arap milliyetçiliğinin öncüsü kabul edilir.

Bu dönemde, hem Osmanlılık hem de Arap milliyetçiliğinin dikkat çeken ortak yönü, her ikisinin de Batı Medeniyeti'ne karşı İslâm'ın ve Doğ'u'nun savunulması amacını gütmesiydi. Konu üzerinde uzman olan Ernest Dawn, "Arap milliyetçiliğinin modernist Osmanlılıktan zuhur ettiğini ve tıpkı modernist ve muhafazakâr Osmanlılık gibi onun da Osmanlı medeniyetinin Avrupa'nın ilerlemesine ayak uydurmaktaki yetersizliğine bir tepki" olduğunu vurgular.¹⁷ Cemalettin Efgani ve Muhammed Abduh gibi modernist İslâmcıların, Müslümanların ancak vatanperverliğe, eğitime ve bilime önem veren ve çağın gereklerine uygun olan saf bir İslâm anlayışıyla kurtulabileceğine ve İslâm birliğinin böylece sağlanabileceğine dair görüşleri, içinde Osmanlılığın da izlerini taşıyan bir Mısır milliyetçiliğinin gelişmesinde etkili oldu. Her iki akım da Müslüman ülkelerin yabancı hâkimiyetinden kurtulması gerektiğine inanır ve Hıristiyan Batı Medeniyeti'ne karşı Müslümanları koruyabilecek tek güç olan ve hilâfeti de bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü savunur. Afgani'ye göre de, İslâm dayanışması millet dayanışmasından daha etkiliydi.

Arapçılığın gelişmesinde katkısı olan Avrupalıların geleneksel sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetleri, Arap milliyetçiliğinin odak noktası olan Suriye ve Lübnan'da Avrupa yanlıları ve muhalifleri olmak üzere iki kutup meydana getirmişti. İngiltere ve Fransa'nın himayesine güvenen Hıristiyan Araplar ve özellikle de Maruniler ile 1856 İslahat

¹⁶ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939*, Cambridge 1984, s.68-69, 79-80. Tahtavi'nin görüşleri için ayrıca bkz. C. Ernest Dawn, *Osmanlılıktan Arapçılığa*, s.136-141.

¹⁷ C. Ernest Dawn, *Osmanlılıktan Arapçılığa*, s.162-163.

Fermanı'nın Hıristiyanlara getirdiği ayrıcalıklardan; onlara yönelik eğitim ve misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmasından hoşnut olmayan Müslümanlar, karşıt kutupları oluşturuyordu. 1860'ta Lübnan'da Maruniler'le İngiliz himayesindeki Dürziler, Suriye'de ise Müslümanlar'la Hıristiyanlar arasında meydana gelen kanlı çatışmalar neticesinde, Avrupalı devletlerin müdahalesiyle Lübnan'a özerk statü verildi ve bu, Avrupalı devletleri bölgedeki siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelerde etkili bir konuma getirdi.

Yukarıdaki gelişmelerin bir sonucu olarak, Arabizm fikri, yüzyılın ortalarından itibaren Beyrut Amerikan Koleji (*Suriyeliler Protestan Koleji*) ve Fransız Cizvit Koleji (*Saint Joseph Üniversitesi*) gibi misyoner okulları vasıtasıyla başta Lübnan, Suriye ve Mısır gibi Avrupa ile ticari ve kültürel ilişkileri sıkı olan ve önemli oranda yerli Hıristiyan nüfusu barındıran Arap vilâyetlerinde yayılmaya başladı.¹⁸ Misyoner okulları sayesinde Avrupa kültürünün yanı sıra Arap tarihinin öğrenilmesi, Arap dili ve edebiyatının canlandırılması, Arapça eğitim, tercüme ve basıncı yaygın hayatının gelişmesiyle okur-yazar sayısının artması sonucunda Araplık bilincinin oluşması ve Osmanlı idaresinden kaynaklanan sorunların Araplar üzerinde olumsuz etkiler yapması, Arapçılığın ortaya çıkmasında etkili oldu. Arap milliyetçiliğinin başlangıcında, Avrupalıların misyoner okullarında eğittiği Katolik Maruni ve Protestan olan yerli Hıristiyan Arapların büyük katkısı vardır.¹⁹ Misyoner okullarında okutulan Arap tarihi, dili ve edebiyatına dair eserleriyle tanınan Nasif el-Yazıcı (1800-1871), İslâm dünyasında büyük bir şöhret

¹⁸ Lübnan'daki misyonerlik faaliyetlerinin artması, Islahat Fermanı'nından sonraki döneme rastlar. Burada 1860'ta yabancılar tarafından açılan okul sayısı 33 idi. 1866'da Amerikan Protestan misyonerleri tarafından kurulan ve daha sonra *Beyrut Amerikan Üniversitesi* adını alan *Suriyeliler Protestan Koleji* ile 1875'te Katolik Cizvitlerin kurduğu *Saint Joseph Üniversitesi*, bu okulların en meşhurlarından idi. Buralarda, binlerce Hıristiyan Arap genci, Arap milli şuur ve hislerini geliştiren müfredat doğrultusunda eğitilmekte ve Osmanlı'ya karşı ayrılıkçı fikirlerle yetiştirilmekteydi (Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982, s.14)

¹⁹ William Ochsenwald, "Modern Ortadoğu'da İslâm ve Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2007, s.392.

kazanan *el-Cevâib* gazetesinin nâşiri Ahmet Faris eş-Şıdyak (1804-1887)²⁰ ve Butrus el-Bustani, bunlar arasındadır. Misyoner kökenli gazeteci ve yazarların ilmi ve edebi cemiyet kurma, Arapça kitap ve gazete neşretme, sözlük ve ansiklopedi hazırlama çalışmalarına önem vermeleri, Arapçılığın canlanmasında etkili oldu. Eğitime, vatana ve vatanseverliğe önem veren Butrus el-Bustani (1819-1883), Beyrut Amerikan konsolosluğunda tercümanlık yaptı. Arabizm konusunda ise, sözlük ve ansiklopedi hazırlamış; ilmi ve edebi dernekler ve *el-Medresetü'l-Vataniye* adıyla Arap dili ve modern ilimlerin okutulduğu bir okul kurmuş; dergi ve gazeteler (*el-Cenne*, *ez-Zinân* ve *Cüneyne*) çıkarmıştı.²¹ Müslüman veya Hıristiyan olsun Arapça konuşan herkesi milli birlik duygusu ve eşitlik çerçevesinde Arap kabul edip bir araya gelmesini isteyen Bustani, Suriye'nin birliğinden yana olmasına rağmen, Osmanlılık fikrinden de ayrılmış değildi. Bu yönüyle, Osmanlı Devleti içinde ayrı bir Suriye vatani olmasını arzuluyordu. Bu şekilde Osmanlı birliğinden yana olanların yanı sıra, tam tersi görüşleri savunan Hıristiyan Araplar da vardı. Bunlardan Nasif'in oğlu İbrahim el-Yazıcı ve Necip Azuri, daha 1860'lı yıllarda Arapların kendilerini geri bırakan Osmanlı idaresinden kurtularak bağımsız bir devlet kurmaları ve geçmişteki ihtişamlarına tekrar dönmeleri gerektiğine inanıyorlardı.²² Yazıcı'nın laik nitelikli Arap milliyetçiliği rağbet görmedi. Müslüman Arapların bu tür fikirlere tepki göstermesi, Arapçılığın henüz etnik temellere dayanmadığını ve dinin hâlâ belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

²⁰ Modern Arap edebiyatının önde gelen temsilcilerinden olan şair, gazeteci ve yazar Faris eş-Şıdyak, Arapların kültürel bağımsızlığı temasını ilk ileri süren kişilerden biriydi. Şıdyak ve 1861-1884 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan Arapça gazetesi *el-Cevâib* için bkz. Atilla Çetin, "Faris eş-Şıdyak", *DİA*, XII, 168-170; aynı müellif, "el-Cevâib", *DİA*, VII, 435-436; aynı müellif, "el-Cevâib Gazetesi ve Yayını", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı: 34 (1984), s.475-484.

²¹ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2008, s.146-147; Ali Şakir Ergin, "Bustani, Butrus b. Bûlus", *DİA*, VI, 473-474.

²² C. Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, s.146-7.

Suriye ve Lübnan'da, kurucu ve üyelerini çoğunlukla misyonerler ile Hıristiyan Arapların oluşturduğu bazı gizli cemiyetler de kuruldu.²³ Nitekim, 1847'de Beyrut'ta kurulan *Cemiyet el-Fünun ve'l-Ulum*'un üyeleri arasında İbrahim el-Yazıcı ile Butrus el-Bustani de vardı. Yine, Fransız misyonerlerin Suriye'de kurduğu *el-Cemiyetü'l-Şarkiyye*'nin üyelerinin tamamı Hıristiyan'dı. 1857'de kurulan ve Arap ırkı, dili ve kültürünü yücelten Suriye İlim Cemiyeti (*el-Cemiyet el-İlmiyye el-Suriye*), Dürzi, Hıristiyan ve Müslüman üyeleri sayesinde farklı kimlikleri aynı amaç doğrultusunda birleştirmiş; ortak milli şuurun oluşması için adımlar atmış ve ayrılıkçı hareketlerin ilk kıvılcımlarını çakmıştı. 1858'de Beyrut'ta Halil Huri tarafından yayımlanan Lübnan'ın ilk siyasi gazetesi *Hadikatü'l-Ahbar*, Arap dilinin gelişiminde önemli rol oynadığı gibi, Suriye-Lübnan olaylarında milliyetçilik duygularını uyandırıcı yayınlar da yaptı.

II. Abdülhamid Döneminde Arap Milliyetçiliği

II. Abdülhamid'in saltanatının başlarında, 1877-1878 Osmanlı-Rus (Doksanüç) harbinin de etkisiyle Arap vilâyetlerinde düzen ve asayiş bozulmuş; devletin geleceğine dair kaygılar artmış ve bu duruma karşı tepkiler de ortaya çıkmıştı. Savaşın getirdiği genel otoritesizlik ve karmaşa hâli, pek çok yerde olduğu gibi Suriye kamuoyunda da karamsar bir hava yaratmıştı. Söz konusu dönemde, Suriye ve Lübnan'da Osmanlı Devleti ve Hilâfeti aleyhindeki bölücü/ayrılıkçı yayınların artmasının temel sebebi de, yine bu savaşın getirdiği askeri ve siyasi başarısızlık idi. Bu durumda, İngiltere ve Fransa gibi devletler de, imparatorluğun içine düştüğü zor durumdan faydalanmak suretiyle, bölge Müslümanları üzerinde, Avrupa müdahalesine açık olan Mısır ve Suriye-Lübnan merkezli bölücü ve ayrılıkçı basın faaliyetleri yürütmeye başlamıştı.²⁴

²³ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s.84-87.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), nr.127/87; Hilmi Bayraktar, "Ortadoğu ile İlgili Ayrılıkçı Basın Faaliyetleri Hakkında Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bazı Lâyhalar", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, II, 406. Bu tür basın faaliyetlerinin amacı, kapsamı ve bu faaliyetlere karşı alınan tedbirler için bkz. Aynı müellif, "Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi

Şubat-Kasım 1878 tarihlerinde Suriye valiliği yapan Ahmed Cevdet Paşa'nın görevinin başlarında, Suriyelilerin Osmanlı hükümetine karşı olduğu ve imparatorluğun dağılması durumunda Mısır veya başka bir devlete iltihak edeceklerine dair Avrupa basınında haberler çıktı. Hıristiyan Araplar, Temmuz 1878'de Şam'da Cevdet Paşa'yı ve Osmanlı yönetimini hedef alan ilânlar astı. Alınan etkili tedbirler ve II. Abdülhamid'in sâdık adamlarından Şeyh Ebulhüda ve İzzet Holo Paşa'nın çalışmaları, bu girişimi neticesiz bıraktı.²⁵ Fakat, Suriye'nin Mısır'a iltihak edeceği söylentilerinin yeniden ortaya çıkması üzerine Midhat Paşa Kasım 1878'de valiliğe atandı. Aynı yıl, Beyrut'ta Halil Sarkis'in yayımladığı *Lisanü'l-Hal* gazetesinde Lübnan ve Arap topraklarında yapılması gereken reformlar üzerine yazılar yayımlandı.²⁶ İbrahim el-Yazıcı'nın da içlerinde bulunduğu Beyrut Gizli Cemiyeti üyesi bir gurup Maruni, 1880 Haziranında Beyrut sokaklarına halkı yönetime karşı ayaklanmaya çağırın bildirimler astı. Temmuz'da ise reform talepleriyle birlikte Osmanlı idaresinin kötü yönlerini vurgulayan ve Arapları buna karşı harekete geçmeye çağırın beyanname ve ilânlar Şam sokaklarına bırakıldı.²⁷ Midhat Paşa'nın valilikten alınmasına rağmen, 1880 sonuna kadar benzer afiş ve ilânlar Beyrut, Sayda ve Trablusşam'da asıldı. Hilâfetin zorla Araplar'dan alındığının belirtildiği bu ilânlarda, Arapların özerk bir yönetim kurması ve Arapça'nın resmi dil olması gibi talepler vardı. II. Abdülhamid'i oldukça rahatsız eden ve taşrayı kontrol altına almaya yönelten bu gelişmeler üzerine misyonerlerle birlikte çalışan bazı Hıristiyanlar tutuklanmış; bunun

Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın-Yayın Faaliyetleri ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tutumu", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, II, 422-440.

²⁵ Tufan Buzpınar, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliği (Şubat-Kasım 1878)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 9 (Güz 2003), s.47-48; aynı müellif, "Osmanlı Suriyesinden Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2 (1998), s.73-90.

²⁶ Zeine N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and The Emergence of Arab Nationalism*, Beyrut 1958, s.58.

²⁷ Tufan Buzpınar, "Osmanlı Son Dönemi Arap Muhalefeti Hakkında Birkaç Not", *CIEPO 17. Sempozyumu (18-23 Eylül 2006) Bildirileri*, (yay. Kenan İnan-Yücel Dursun), Trabzon 2011, s.992-993. Ayrıca bkz.

üzerine misyoner örgütleriyle İngiliz diplomatlar duruma müdahale etmişlerdi.²⁸

Yukarıdaki gelişmelerin yaşanmasına rağmen, Doksanüç harbi sonrasındaki dönemde Araplar arasında milliyetçiliğin ciddi gelişme kaydetmemesinde, II. Abdülhamid'in Arapları kazanmaya yönelik politikalarının kuşkusuz önemli bir etkisi vardı. Merkezîyetçi Padişahın Arap vilâyetlerinde uyguladığı siyasette, bu bölgelerin diğer yerlerden farklı olan sosyal ve iktisadî yapıları, yani mahalli özellikleri gözetildi ve bu, Arapçılığın gelişmesini önledi. II. Abdülhamid, savaşın yol açtığı yıkımın bütün ülkede etkisini göstermesi ve bu durumu fırsata dönüştüren İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır'a yerleşerek ciddi bir tehdit oluşturması üzerine Arap vilâyetlerine özel bir önem verdi; Arapları gittikçe modernleşen merkezi yönetimle bütünleştirmeyi ve buralarda etkili bir kontrol mekanizması kurmayı hedefledi.²⁹ Bedevi aşiretlerin yerleşik düzene geçmeye zorlanma girişimleri de "çevrenin merkezle bütünleştirilmesi" olarak değerlendirilebilir.³⁰ Bu kaynaştırma siyaseti, iktidarın, Arap vilâyetlerinde güç ve otoritesini artıracak taşra yönetim politikasının tamamlayıcı bir yönünü oluşturur.³¹ II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında, devletin Arap taşrasında zayıflayan güç ve otoritesini ve idari düzeni tekrar tesis etmek amacıyla Irak'ta Bağdat dışında Musul (1879) ve Basra (1883) vilâyetleri de oluşturuldu.

Bazı mebuslar zaman zaman etnik kimlik psikolojisiyle hareket etse de, Arapları ve temsilcilerini Osmanlı sistemiyle bütünleştirmenin bir diğer vasıtası da Mebusan Meclisi oldu. Ancak ilk meclisteki 232 mebustan sadece 32'si (yaklaşık % 15'i) Arap'tı. Halep ve Suriye'nin

²⁸ Tufan Buzpınar, "Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", s. 84-85.

²⁹ Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (ed. David Kushner), Jerusalem 1986, s.74-89.

³⁰ Şerif Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (çeviren: Şeniz Gönen, ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul 1986, s.116.

³¹ Engin D. Akarlı, "Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri (18-22 Haziran 1979)*, Ankara 1979, s.44.

temsil oranı, Irak ve Trablusgarp gibi merkeze uzak yerlere göre daha fazlaydı. Halil Ganem gibi bazı Arap mebusları ise, oldukça muhalif ve mecliste gayet aktifti.³² I. Meşrutiyet böylece, Arap vilâyetlerinden İstanbul'a gelen seçkinlerin hem imparatorluğun siyasi ve kültürel ortamını tanımalarına hem de yüzyılın sonlarına doğru Arapların siyasi faaliyetlerini arttırmalarına imkân tanıdı.

Salmelerde ilk sıralarda yer alan Arap vilâyetlerinin valilerine yüksek maaş tahsisi, çok sayıda Arab'ın üst düzey bürokratik görevlere getirilmesi, bölge eşraf ve ulemasına büyük değer verilmesi, vilâyetlerdeki eğitim ve bayındırlık yatırımlarının ve telgraf ağının genişletilmesi, padişahın Arap vilâyetlerine verdiği önemi gösteren bazı örneklerdir.³³ Yine, Almanya ile İngiltere arasında petrolün de dahil olduğu büyük bir rekabete konu olan Bağdat Demiryolu ile Hicaz Demiryolu projelerinin, bölgeyi modernleştirerek merkeze bağlama ve "İslâm Birliği" ile "Hilafet" siyaseti içerisinde değerlendirilmesi isabetli olacaktır. Padişah, ayrıca, Şeyh Ebu'l-Huda es-Sayyadî,³⁴ Şeyh Muhammed Zafir,³⁵ Tunuslu Hayretin Paşa, Arap İzzet el-Abid Paşa,

³² Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.27-33.

³³ Engin D. Akarlı, "Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", s. 52; aynı müellif, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", s.77-86.

³⁴ Rifai tarikatı şeyhlerinden olan Halepli Ebu'l-Hüda es-Sayyadî, Müslüman Araplar'ın hilâfete bağlılıklarını sağlamak amacıyla birçok eser yazdı. Ayrıca, padişah ile Arap vilâyetlerindeki ulema ve şeyhler arasında aracılık görevi yaptı. Padişahın İslam ve Arap coğrafyasıyla ilgili konularda güvendiği danışmanlarından biriydi. Yazdığı eserlerin, özellikle Arap yarımadası, Kuzey Afrika ve Suriye gibi Arap bölgelerine dağıtılmasının sebebi de, bu bölgelerde zaman zaman etkisini gösteren milliyetçi faaliyetlerin önünü almak içindi. Bu sebeplerle, Ebu'l-Hüda ve mensubu olduğu tarikatı Rifailik, Bağdat, Basra, Yemen ve Suriye gibi Arap vilâyetlerinde maddi ve manevi olarak desteklenmiştir. Bkz. Muharrem Varol, "II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebü'l-Hüda Sayyadî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri (1850-1909)", M.Ü. TAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s.7, 60, 211.

³⁵ Arap vilâyetlerinden İstanbul'a gelenleri Beşiktaş'taki tekkesinde misafir eden Şeyh Muhammed Zafir, padişahın bu bölgelerdeki itibarını arttırmaya çalışmış; özellikle Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'da Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı güçlendirmeyi amaçlamıştır (Şit Tufan Buzpınar, "Şeyh Zâfir", *DiA*, c.39, s.78. Şeyh Zafir için ayrıca bkz. Neslihan Ağdaş, "II. Abdülhamid'in

Suriyeli Naum Paşa, Lübnanlı Maruni Necip Melhame Paşa ve kardeşi Selim Melhame Paşa gibi birçok Arap aydınını sadaret, nezaret, danışmanlık veya saray kâtipliği gibi önemli görevlere getirerek Arap muhalefetini ve milliyetçi hareketlerini engellemeye çalışmıştı. Bunlara ilâve olarak, Harbiye ve Mülkiye Mektepleri'nde Arap aşiret şeyhlerinin oğulları için özel sınıfların oluşturulması, yeni mekteplerin açılmasıyla Arapların modern eğitim almasının sağlanması ve ayrıca Aşiret Mektebi'nin açılması gibi politikaların da etkisiyle Arapçılık, söz konusu dönemde sadece edebi ve kültürel alanda gelişebilmişti. Bununla birlikte, Avrupalı devletler tarafından özellikle Lübnan ve Beyrut'ta gizlice yürütülen bazı faaliyetler, Osmanlı Devleti için tehlike arz edebiliyordu. Şöyle ki, geleneksel olarak Fransa'nın Katolik Marunileri; İngiltere'nin ise heterodoks Dürzileri kendi tarafına çekip kullanarak ve zaman zaman da Müslümanları tahrik ederek geçmişte yaşanan 1860-61 *Suriye ve Lübnan olayları* benzeri düzen ve otorite bozucu kanlı olayları tekrar uygulama sahasına koymak istemesi,³⁶ padişahın yukarıda özetlenen politikaları için de ciddi tehdit oluşturabiliyordu.

II. Abdülhamid'in Avrupa devletlerinin sömürgeci politikaları ve Doksanüç harbinin getirdiği yıkım karşısında bir dayanak noktası olarak gördüğü ve ideolojik olmaktan çok pratik bir vasıta olarak uygulamaya çalıştığı İslâm birliği siyaseti³⁷ de Arap vilâyetlerine önem vermeyi gerektiriyordu. Arap vilâyetlerinde uygulanan eşraf siyaseti, bu politikanın doğal bir uzantısıydı. İslâm birliği ve eşraf siyaseti uygulamaları kısa süreli bazı sonuçlar da verdi. Şöyle ki, savaşın getirdiği otorite boşluğu nedeniyle başlangıçta Osmanlı aleyhinde bir tavır ortaya koyan bazı Araplar, II. Abdülhamid'in 1880'lerin başında devletin otoritesini tesis etmesiyle birlikte devlete güvenmeye

Kuzey Afrika Siyaseti: Şeyh Zâfir ve Ertuğrul Tekkesi", Marmara Üniversitesi TAE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

³⁶ BOA, Yıldız Arşivi Sadaret Husûsi Maruzat Evrakı (Y.A. Hus), nr. 208/79; Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Dönemi Arap Milliyetçiliği ve Osmanlı Devleti", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, IV, 407-410.

³⁷ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti: 1856-1908*, İstanbul 1992, s.55-110; aynı müellif, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, I, 419-429; Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara 1997, s. 54-60.

başladılar.³⁸ İslâmcılığın resmi bir ideoloji olarak desteklenmesi, Arapçı hareketlerin güçlenmesini engelledi. Müslümanları birleştiren temel siyasi güç Osmanlı saltanatı olduğu için, bu dönemde Araplarla Türklerin millet temelinde ayrılmalarını isteyenler azdı.³⁹

Hıristiyan Arapların eğitim faaliyetlerinde öne çıkması, Müslüman Arapların II. Abdülhamid'in de desteğiyle, Beyrut ve Şam gibi önemli şehirlerde modern mektepler ve kütüphaneler kurmalarına vesile oldu. Bu okullardan mezun olan Araplar İstanbul'daki Harbiye ve Mülkiye Mekteplerine devam ederek devletin mülki ve askeri bürokrasisine girdiler. Şam, Beyrut ve İstanbul'da *el-İkbal*, *el-Müfid*, *el-Muktebes*, *el-Hakika*, *el-İttihadü'l-Osmani* gibi 200'e yakın Arapça gazete ve derginin neşredildiği 1850-1918 tarihlerinde basın-yayın hayatında ciddi bir canlanma oldu. Bu süreç içinde özellikle II. Abdülhamid dönemi, hem Osmanlı Arap vilâyetlerinde hem de Avrupa'da çok sayıda Arapça gazete ve dergi yayın hayatına girerek, bu alanda bir dönüm noktası oluşturdu.⁴⁰ Merkezîyetçi padişahın "zararlı yayınları" sebebiyle zaman zaman ülkeye girişini yasaklattığı yayınlar,⁴¹ Arap kültürel kimliğinin yanında siyasi Arapçılığı da belli ölçüde geliştirdi. Sonuçta, II. Abdülhamid'in izlediği merkezîyetçi ve hoşgörü esaslarına dayalı eşraf-İslâm birliği siyasetinin bütün Arapları hoşnut ettiği söylenemez; zira, bu dönemde bazı gizli Arap cemiyetleri faaliyete geçti. Bunlardan biri olan ve Doksanüç Harbi'nden faydalanarak Lübnan ve Suriye'deki Türk hâkimiyetini sona erdirmeyi amaçlayan Beyrut Gizli Cemiyeti (1875-1883)'nin üyeleri arasında Beyrut Protestan Koleji'nde eğitim görmüş İbrahim Hourani, Yakup Sarruf, Şahin Makaryus, İbrahim el-Yazıcı ve Faris Nimr gibi başarıya ulaşmak için Müslüman Araplarla ittifak yapılması gerektiğine inanan Hıristiyanlar vardı.⁴² Hatırlanacağı üzere, bu cemiyetin yukarıda isimleri yazılan Hıristiyan üyeleri, Beyrut sokaklarında halkı Osmanlı'ya karşı ayaklanmaya çağıran bildiriler de

³⁸ Tufan Buzpınar, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", s.173.

³⁹ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.41-42, 50.

⁴⁰ Selçuk Günay, a.g.m, s.416.

⁴¹ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), nr.2313/114, 3 Zilkade 1317; nr.2318/35, 12 Zilkade 1317; nr.2329/32, 5 Zilhicce 1317.

⁴² Zeine N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and The Emergence of Arab Nationalism*, p. 57.

asmışlardı. 1880’de kurulan *Cemiyet el-Küllîye el-Suriye li Protestaniyye*, Lübnan ve Suriye’nin birleşmesini istiyordu. Fakat, II. Abdülhamid’in Suriye’nin idari taksimatını yeniden düzenleyerek Beyrut’u ayrı bir vilâyet hâline getirmesi (1888), bu dönemde pek çok Arabist cemiyet ve kimsenin savunduğu “Suriyecilik” fikrine ciddi bir darbe vurdu.⁴³

Temsili parlamenter rejimi savunan, selefi, Arapçı ve Jöntürkler de dahil rejim muhaliflerinin toplandığı bir merkez olan Kahire’de 1897’de Reşit Rıza ve Refik el-Azm’ın kurduğu Osmanlı İstişare Cemiyeti (*Cemiyetü’ş-Şûra el-Osmâniyye*) üyeleri arasında, II. Abdülhamid’in merkezîyetçi yönetim siyasetinin Arapları ihmal ettiği düşüncesi hâkimdi.⁴⁴ Bu Cemiyet, propaganda faaliyetlerini Anadolu’ya kadar ulaştırabiliyordu. Bu bağlamda, Mısır’ın konumu dikkat çekicidir. 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılmasından sonra hıdivlerin kontrolsüz reform çalışmaları sonucunda bu kadim ülkenin Avrupa’ya olan mali bağımlılığı artmıştı. Neticede, İngiltere, 1882’de bir Osmanlı eyaleti olan Mısır’ı işgal etti. Bu, Napolyon’un işgali ve Kavalalı isyanından sonra, XIX. yüzyıl içerisinde ülkenin maruz kaldığı üçüncü önemli kırılmaydı. Mısırlı Ahmed Urabi Paşa’nın işgal öncesinde yabancı müdahalelere karşı “Mısır Mısırlılarıdır” sloganıyla başlattığı kampanya, ülkede milliyetçilik hareketlerini hızlandırdı.⁴⁵ Esasında, 1880’li yılların başında ortaya çıkan ve her ikisi de Osmanlı karşıtı özellikler taşıyan Mısır’daki *Urabi Paşa isyanı* ile Sudan’daki *Mehdi hareketinin*, Arap milliyetçi hareketlerini güçlü bir şekilde etkilediği muhakkaktır.⁴⁶

Arap milliyetçilerinin önemli argümanlarından biri de hiç kuşkusuz halifelik meselesiyle ilgiliydi. II. Abdülhamid dönemindeki Arapçılık faaliyetlerinde öne çıkan Katolik rahip Louis Sabunci, 1881’de Londra’da yayınladığı *el-Hilafe* adlı gazetede Arap hilâfetinden bahseder;⁴⁷ Osmanlı’nın Hilâfet kozunu etkisizleştirmek isteyen

⁴³ Selçuk Günay, a.g.m, s.411.

⁴⁴ Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmanî’den Arap İsyanına*, (tercüme: Özgür Kavak), İstanbul 2007, s.9, 14.

⁴⁵ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.113-114.

⁴⁶ Selçuk Günay, a.g.m, s.407.

⁴⁷ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.45.

İngilizlerle Hıdiv İsmail Paşa da onu destekler; ancak, Avrupa emperyalizmine karşı boy gösteren tek güç olduğu için Osmanlı hanedanına karşı henüz bir hareket söz konusu değildi. Fakat, 1890'larda etkisini göstermeye başlayan Jön Türk muhalefetiyle birlikte Arapçılar arasında da mevcut II. Abdülhamid yönetimini sona erdirmeye dönük bir tavır gelişmeye başladı.⁴⁸ Bu hareketin içinde yer alan ve İngilizlerden aldığı paralarla Yeni Osmanlıların daha önce Avrupa'da çıkarttığı *Hürriyet* gazetesini 1895'te tekrar Londra'da yayımlayan Selim Faris'in daha ziyade kendine menfaat sağlama vasıtası olarak yaptığı muhalefeti etkili olmadı; ayrıca, daha sonra Jön Türklerle arasının açılması üzerine Paris'te Arapları organize etme girişimi de başarısız kaldı.⁴⁹

İlk Osmanlı Meclisi'nde Beyrut mebusu olarak yer alan Halil Ganem, meclisin kapatılmasıyla birlikte İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı. Paris'te Lübnanlı Dürzi Emin Arslan'la birlikte üyesi olduğu Türk-Suriye İslahat Komitesi'nin yayını olarak 1895'te çıkardığı *Jön Türk (Türkiye el-Fatat)* adlı Arapça-Fransızca gazetede, imparatorlukta reform yapılmasını istedi ve liberal demokrat fikirleriyle ısrarlı mücadelesini sürdürdü. Ganem, 1896'da Ahmed Rıza Bey'e katılarak İttihat ve Terakki'nin Avrupa'daki faaliyetlerinde önemli rol oynadı.⁵⁰

Arap vilâyetleri, II. Abdülhamid döneminde yalnızca Selefi-Arapçı fikirlerin değil, Jön Türklerin devrimci düşüncelerinin yayılması ve örgütlenmesi açısından da önemli bir işlev gördü. Jön Türk sempatizanı memur ve genç subaylar, Bağdat, Suriye, Hicaz ve Trablusgarp gibi başkente uzak olan Arap vilâyetlerine atandığı için⁵¹ bölge, Jön Türkler, Selefililer ve Arapçıları bir araya getirdi. II. Abdülhamid döneminin siyasi ve sosyal bozukluklarına tepki gösteren selefi modernizm, özellikle Mısır ve Suriye'de etkili olmaktaydı. Suriye'de bu hareketi yönlendiren kişi olan Tahir el-Cezayirî'nin yakın çevresinden Şükrü el-Asalî, Selim el-

⁴⁸ 1908 öncesinde Jön Türklerle Araplar arasındaki ilişkilerin ve karşılıklı etkileşimlerin seyri için bkz. M. Şükrü Hanioglu, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd.) New York 1991, pp. 31-49.

⁴⁹ M. Şükrü Hanioglu, a.g.m, s.32-33.

⁵⁰ M. Şükrü Hanioglu, a.g.m, s.36-37.

⁵¹ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 54.

Cezayirî ve Abdülvahab el-İnkilizî adlı öğrenciler, 1895'te siyasi bir grup (*Milli Arap Komitesi*) kurarak Şam'daki Jön Türk sempatanlarıyla ilişkiye geçtiği gibi Araplar arasında milliyetçilik faaliyetlerini de hızlandırdı. Dolayısıyla, Jön Türklerin güçlenmeye başladığı döneme denk gelen 1890'lı yıllar, Arap milliyetçiliği açısından bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren, bilhassa Hıristiyan Araplar'ın ABD ve Güney Amerika'daki faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını, Osmanlı Devleti'nin de Hariciye Nezareti ve büyükelçisi vasıtasıyla karşı tedbirler aldığını görüyoruz.⁵²

İlmi ve edebi faaliyetler sayesinde Arap kültürünü ve Araplık suurunu canlandıran yeni nesil Araplar, Suriye'deki reformcu Selefi hareketle de temasa geçmişlerdi. Mevcut durumun değişmesini isteyen Selefiler, Araplardan sonra İslâmiyet'e girenlerin İslâm'ı geri bırakan yabancı inanç ve uygulamaları da dine kattıklarını ve ancak anadili Arapça olanların İslâm'ı anlayıp canlandırabileceğini savunmaktaydılar. Arapça ile İslâm dini arasında kurdukları bu bağ, selefi hareketin güçlendirdiği bir Arap kimliği için temel oluşturdu. Arapların İslâm tarihinde oynadıkları role büyük önem veren Selefi ideoloji, İslâm'ın geçmişteki ihtişamını Araplıkla birleştirerek bir Araplık bilinci oluşturmaya rağmen, temelde Müslümanların birliğini savunmaktaydı. Selefiler'den, Mısırlı reformcu Muhammed Abduh ile II. Abdülhamid'in muhaliflerinden Reşit Rıza, Müslümanların eski parlak günlerine dönmesi konusunda dil faktörü nedeniyle Araplığı öne çıkararak Arapçılığa dolaylı katkıda bulunmuştu.⁵³ İslâmî uyanışın saf ve ilk İslâm'a dönmekle mümkün olduğunu ve bunun yolunun Arap uyanışından geçtiğini vurgulayan⁵⁴ Reşit Rıza, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ve Fransızlarla işbirliği içinde olacak ve Arap milliyetçiliğini savunacaktı.

⁵² BOA, Y.A.Hus, nr. 295/212; Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), nr.631/37, 27 Safer 1320; Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı (HR.SYS), nr.72/79, 30.10.1893.

⁵³ Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmanî'den Arap İsyanına*, s.152-3, 161-4.

⁵⁴ C. Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, s.152-3. Modern Arap uyanışı hakkında Harbiye Mektepli Cafer el-Askerî'nin bir değerlendirmesi için bkz. Cafer el-Askerî, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, (haz. Necdet Fethi Safvet - terc. Halit Özkan), İstanbul 2008, s.171 vd.

Selefiler, geleneksel ulema ve şeyhlere destek veren Osmanlı idaresinin İslâm'ın geri kalmasına neden olduğu kanaatindeydi. Selefi görüşlere şiddetle karşı çıkmakta olan geleneksel ulema ve tarikat şeyhlerinden biri olan Suriyeli Abdülhamid ez-Zehravî'nin dinde reform, Arap milliyetçiliği ve bağımsızlığı hareketlerinde seçkin bir yeri vardır. II. Abdülhamid'in idare tarzını eleştirip İttihat ve Terakkî'ye destek verince çıkardığı gazete kapatıldı. 1895'te İstanbul'a gitti ve *el-Malumat* gazetesinde reform çağrılarını yineledi; Mısır basınında, II. Abdülhamid'in halifeliğin şartlarını yerine getirmediğini ve tahttan indirilmesi gerektiğini dile getirdi. Kahire'de basılan *Fıkıh ve Sufilik* adlı eserinde mezhepçiliğe karşı çıktı; Kur'an ve sünnete dayanmak ve akli kullanmak gerektiğini savundu.⁵⁵ Selefi görüşlerinden dolayı İstanbul'dan Şam'a sürüldü. 1908'de Hama'dan mebus seçildi ve Araplara ayrımcılık uygulandığını dile getirerek Araplık davası güden mebusların lideri oldu. Arap istiklâlini amaçlayan gizli *el-Kahtaniyye Cemiyet'i*'nin ve bu arada *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın kurucuları arasında yer aldı; *Lamerkeziyye Cemiyet'i*'nin başkanlığını yaptı. II. Abdülhamid döneminde desteklediği İttihatçılarla Türkçüler aleyhindeki yazıları, Arap mebusların onun etrafında toplanmasını sağladı.⁵⁶ Cemal Paşa'nın 1916'da Suriye'de idam ettiği Zehravi, Arap milliyetçiliğinde sembol isimlerdendir.

Selefilerle yakın ilişki içinde olan, ancak dini konulardan ziyade siyasetle ilgilenmeyi tercih eden Arapçılar, öncelikle Arap kültürünü canlandırarak Araplık bilincinin oluşmasını, bilâhare siyasi ve kültürel haklarla meşrutiyeti ve nihayet Arap birliği (*el-Vahdetu'l-Arabiyye*) ile muhtariyeti amaçlamakta olup Selefiler gibi temelde Osmanlı-İslâm birliğinden yanaydılar ve bağımsızlık gibi bir niyetleri yoktu. Selefilerle Arapçıların meşrutiyete özel bir önem vermeleri, Jön Türklerle ilişkilerini de geliştirdi. Arapçılar, Selefilerin seçkinciliğine karşılık, Arapça'nın eğitim, mahkeme ve resmi dairelerde kullanılmasını

⁵⁵ David Dean Commins, *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri*, (terc. Selahaddin Ayaz), İstanbul 1993, s.111-119.

⁵⁶ Ahmed Fahd Bereket eş-Şevâbîke, "Abdülhamid ez-Zehravi", *DİA*, I, 226-227. Zehravi için ayrıca bkz. Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahravi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd.) New York 1991, s.97-119.

savundukları için halka daha yakındı. Selefiler büyük çoğunlukla ulema sınıfından olmasına karşın, Arapçılar, genelde burjuvazi sınıfından gelmekte ve Tanzimat'tan sonra kurulan okullardan yetişmiş dil bilenlerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla Arapçılar, Selefilerin de istediği Avrupa donanımına sahipti.⁵⁷

Doğrudan Arapçılık hareketi içinde yer almayan ve Osmanlı yönetimiyle yaşadıkları sorunlardan dolayı muhalif olan Abdurrahman Kevakibî (1854-1902) ve Necip Azurî gibi isimlerin radikal fikirleri, Osmanlı sonrası Arap milliyetçileri arasında büyük rağbet gördü. Kevâkibî'nin Halep'te çıkardığı *eş-Şehba* gazetesi, ıslahat çağrıları ve yönetime karşı eleştirileri yüzünden kapatıldı. Çeşitli görevlerde bulunduğu Halep'te vilâyet yönetimiyle anlaşmazlığa düşmesi ve çok istediği hâlde kadılığa atanmaması üzerine, 1898'de Selefilerle Arapçıların uğrak yeri olan Mısır'a gitti ve Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'dan büyük destek gördü; Muhammed Abduh ile Reşit Rıza'nın katkılarıyla bazı kitaplar yayımladı. Osmanlı, Osmanlı hilâfeti ve II. Abdülhamid idaresine karşı düşüncelerini açıklamaktan çekinmedi; *Ümmü'l-Kurâ* (Şehirlerin Anası: "Mekke") adlı eserinde, Müslüman uyanışının ancak bir Arap halifeyle sağlanabileceğini ve hilâfetin Kureyş soyuna geri verilmesi gerektiğini savundu. *Taba'iu'l-İstibdad* (istibdadın doğası) başlıklı eserinde ise, ilerleme ve aydınlanma önündeki en büyük engel olarak gördüğü II. Abdülhamid rejimini eleştirdi. Merkezîyetçiliğe karşı çıktı; Osmanlıları, Müslüman ve Arapların geri kalmasından sorumlu tuttu ve İslâm'ın yayılması için gösterdikleri hizmetten dolayı Arapları ve Arap hilâfetini savundu.⁵⁸ Kevâkibî ile birlikte Arap milliyetçilik hareketinin fikrî önderliği de Hıristiyanlar'dan Müslüman yazarların eline geçmeye başladı.

Kudüs mutasarrıfı iken yaşadığı bir anlaşmazlıktan dolayı 1904'te Kahire'ye ve oradan da Paris'e giden ve Suriyeli Katolik Hıristiyan Arap

⁵⁷ Selefilerle Arapçılar arasındaki fikri benzerlikler ve farklılıklar ile Selefilerle Arapçıların Jön Türklerle olan ilişkileri için bkz. D. D. Commins, *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri*, s. 181-208, 285-291; Şükrü Hanioglu, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908", s. 31-49.

⁵⁸ George Antonius, *The Arab Awakening*, New York 1965, s.95-98; Eliezer Tauber, *The Emergence of The Arab Movements*, London 1993, s. 25-32; Tufan Buzpınar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed", *DiA*, XXV, 339-340.

olan Necip Azurî, burada bir dernek kurup *Arap Milleti'nin Uyanışı* adlı bir kitap ve *Arap Bağımsızlığı* adlı bir dergi çıkardı. II. Abdülhamid idaresini eleştirdi; üstün vasıflarına vurgu yaptığı Arapların geri kalmasından Türkleri sorumlu tuttu; ona göre, Arap bağımsızlığı tek çareydi;⁵⁹ ancak, Arapları çatısı altına alan birleşik Arap imparatorluğu fikri fazla destek görmedi.

Daha önce de vurgulandığı üzere, II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında, Arabist hareket zaman zaman İttihatçı muhalefet ile birlikte hareket etmişti. Fakat, Araplar 1902 ve 1907 Jön Türk Kongreleri'ne katılmasına rağmen, -Ermenilerin aksine- müşterek bir düşünce ve milli bir hareket etrafında birleşmemişlerdi. Müslüman, Osmanlı hilâfetine bağlı olmaları ve II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti, kuşkusuz bunda etkiliydi. Diğer yandan, birinci kongreye katılan Halil Ganem'in ölümü (1904) de, Arapları bir bakıma başsız bırakmıştı.⁶⁰ Bu yıllarda, Bağdat ve Kerbelâ'da faaliyet gösteren bazı gizli Arap cemiyetlerinin varlığına bakılırsa, padişaha karşı artan Jön Türk muhalefetiyle birlikte Arabizm hareketinin yerel bazda da olsa varlığını sürdürdüğü görülüyor. Aşağıda ayrıntıları verilen gelişme, II. Abdülhamid'in merkezîyetçi rejiminin siyasi bir konuya hassasiyetle eğildiğini göstermektedir:

Bağdat'taki İngiliz başkonsolosu Newmarch'ın raporuna göre, şehirdeki gizli Arap cemiyetinin üyeleri, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'de gelişmekte olan Arabizm hareketine üye oldukları suçlamasıyla, valilik tarafından 28 Mart 1905'te tutuklanarak sürgüne gönderilmişti.⁶¹ Bu üyelerin, Osmanlı Arap şehirlerinin hiçbirinde yaşamasına izin verilmeyeceği de söyleniyordu. Cemiyetin etkili üyelerinden Haydarhâne Medresesi Müderrisi Seyyid Alûsizâde Mahmud Şükrü Efendi, Bağdatlı âlim ve ileri gelen bir ailenin mensubu olarak siyasi ve dini meselelere vâkıftı. Dinde reform fikirlerini savunduğu ve her halükârda II. Abdülhamid rejimine muhâlif olduğu anlaşılan Alûsizâde Mahmud Şükrü, bu bakımdan İttihatçılarla da yakın ilişki içindeydi. Nitekim, Meşrutiyet devrimi (1908) ile birlikte İttihat ve

⁵⁹ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939*, s. 279.

⁶⁰ Selçuk Günay, a.g.m, s. 58.

⁶¹ Public Record Office (PRO), Londra, Foreign Office (FO), nr.195/2188, "Extract from Diary to the Government of India, dated 29th March 1905".

Terakki Cemiyeti'nin ateşli taraftarlarından biri hâline gelecektir.⁶² Onun kuzeni olan Alûsizâde Sâbit Efendi ise önceki yıl Bağdat belediye Reisi idi. Ayrıca, Abdürrezzak Efendi Azamiye Mektebi'nde muallim; Hacı Ahmed ibnû'l-Asafi ise Bağdat'a yerleşmiş Necidli zengin bir tüccardı. Tutuklama ve sürgün olayının bir nedeni de, Alûsizâde Şükrü ve Sabit Efendiler ile Abdürrezzak Efendi'nin "Vehhabi Dini"ni (dolayısıyla Selefiliği) yüceltmeyi amaçlayan bir kitap yazmış olmalarıydı. Kitap basılmak üzere Mısır'a gönderilmiş, basım masrafını ise İbnû'l-Asafi karşılamıştı. Üyelere yöneltilen suçlamalardan bir diğeri ise, Vehhabi İbn-i Suud ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile haberleşmeleri idi; Bağdat polisi ilgili şahısların evlerine baskın yaparak bazı suç unsuru belgelere de ulaşmıştı.

Yukarıda bahsedilen tutuklama ve sürgün olayının gerçekleştiği tarihte, Bağdat'ta iki yıldır hapiste tutulmakta olan gizli "Kerbela Hillif Cemiyeti"nin otuz üyesi de, yargılanmak üzere Bağdat'tan Musul'a nakledilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, bu cemiyet de siyasi hedefler ve Arabizm idealleri doğrultusunda hareket ediyordu.⁶³

II. Meşrutiyet Döneminde Arap Vilâyetleri ve Arap Milliyetçiliği

II. Meşrutiyet devrimi (1908), hem Türk hem de Arap milliyetçiliği bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Bir yandan gittikçe artan Avrupa baskısı ve müdahalesine; diğer yandan da Osmanlılık idealinin iflasına ve imparatorluğun dağılmaya başlamasına bir tepki olarak ortaya çıkan Türk milliyetçiliği, tabiatıyla Arap milliyetçiliğinin de itici

⁶² Elie Kedourie, "The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic-speaking Provinces of the Ottoman Empire", *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974, s.126, 128. Hanna Batatu'ya göre, II. Abdülhamid tarafından, bâtil inanışlar üzerindeki eleştirileri ve sultana karşı fesat hareketlerini kışkırtma suçlamasıyla 1902 yılında Bağdat'tan sürgüne gönderilmişti (Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University Press 1978, s.154, 166). Batatu'nun kitabında verdiği 1902 tarihi yanlıştır; zira, cemiyet üyeleri yukarıda da belirtildiği üzere, 28 Mart 1905'te tutuklanıp sürgüne gönderilmişlerdi.

⁶³ PRO, FO, nr.195/2188, "Extract from Diary to the Government of India, dated 29th March 1905".

güçlerinden biri olmuştur. Karşılıklı etkileşimin had safhada olduğu böyle bir süreçte, II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti, yerini İttihat ve Terakki'nin sırasıyla Osmanlılık, -özellikle Araplara karşı- İslamcılık ve son olarak da Türkçülük söylemine bırakmış; bu gelişme, Türklerin artık kendilerini gözden çıkardığını düşünen Arap milliyetçileri için de örnek teşkil etmiştir.⁶⁴ Durum böyle iken, Türk milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliğinin güçlenmesinde tek başına bir etken olduğu söylenemez; zira, imparatorluktan -Trablusgarp gibi İslam toprakları da dâhil olmak üzere- ardı arkasına kayıpların/kopmaların yaşandığı ve dağılmanın artık kaçınılmaz son olarak görüldüğü bir devirde Arap milliyetçiliğinin güçlenmesi için de zaten şartlar olgunlaşmış demektir.

II. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte yeniden teşkil edilen Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki mebusların yarısından biraz fazlası (171 kişi ile % 53'ü) Türk kökenli iken, ikinci büyük grup ise (61 mebus ile % 19'u) Araplar'dan meydana gelmekteydi.⁶⁵ Üyelerini padişahın atadığı 40 üyeli Meclis-i Âyan'da ise sadece 3 Arap vardı. Oluşan Meclis aritmetiği, I. Meşrutiyet parlamentosuna göre, Arap temsilcilerin sayı ve oran bakımından arttığını göstermektedir. Bununla birlikte, Türkler'le Arapları birbirinden uzaklaştıran asıl sebepler, aşağıda izah edileceği üzere, temsil konusunun ötesinde daha farklı nitelikler taşıyordu.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Arap vilâyetlerinde ortaya çıkan bazı yerel tepkilerin de ön milliyetçi yönleri olduğu anlaşılmaktadır. 1909 yılı sonlarında yaşanan Lynch imtiyazı meselesi ile ortaya çıkan tepkiler bu kabildendir. İngiliz Lynch şirketine Dicle ve Fırat nehirlerindeki taşımacılık konusunda Osmanlı hükûmetince imtiyaz verilmek istenmesiyle başlayan ve Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetinin düşmesiyle sonuçlanan meselede (*Lynch İmtiyazı meselesi*), İTC'nin Bağdat mebusları olan Babanzade İsmail Hakkı ve Sason Heskel Efendi, imtiyazın verilmesi aleyhindeki protesto gösterilerinde diğer Arap

⁶⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 16, 21.

⁶⁵ Ahmet Demirel, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı I. Devre (1908-1912) Mebusları", *Osmanlı*, Ankara 1999, II, 411.

mebuslarıyla birlikte en ön safta yer aldılar.⁶⁶ Bunun sonucunda, Bağdat ve Basra'daki Müslüman-Hıristiyan ve Yahudi tüccarlar ile yerel halk ve hatta subay ve memurlar tarafından Osmanlılığa, yerel ve milli menfaatlara ve özellikle de İngiliz yayılcılığına vurgu yapan telgraflar gönderilip, kalabalık gösteriler eşliğinde bu girişim protesto edildi. Dozunu gittikçe arttıran mahalli tepkilerin de etkisiyle, Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti istifa ederek (Ocak 1910), İngiltere'nin Irak'taki etkinliğinin sembolü olan Lynch şirketi, beklediği imtiyazı sağlayamadı. Irak'ta büyük sevinç yaratan bu başarı, "İttihatçı ve Türk karşıtı değil ama tekel ve Avrupa karşıtı Arap Osmanlılığı"nın bir örneği olduğu kadar "proto milliyetçi" karakter taşıyan bir hareket olarak da kabul edilebilir.⁶⁷

Daha önce de temas edildiği gibi, Arapçılık, esas gelişimini II. Meşrutiyet döneminde yaşadı. Araplar, Meşrutiyet'in getirdiği serbest ortamda dernekler kurup çok sayıda gazete ve dergi çıkardılar. 1908-1914 yılları arasında bazıları gizli olmak üzere, ondan fazla cemiyet kuruldu. Eylül 1908'de Şam mebusu Azmzade Şefik el-Müeyyed (1857-1916) başkanlığında İstanbul'da kurulan Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti (*Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniyye / el-İha'ul-Arabî'l-Osmânî*), bu alanda imparatorluktaki ilk resmi örgütlenme olarak Arap vilâyetlerinde reform yapmak ve Arapça'nın eğitim dili olmasını savunmak görüntüsü altında Araplığı ön plana çıkarmış ve Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki'ye karşı olan Arap muhalefetine özünü oluşturmuştu. Suriye, Beyrut ve Halep vilayetleriyle Cebel-i Lübnan'da tesirli olmakla⁶⁸ birlikte kısa ömürlü olan bu cemiyet, 31 Mart Vak'ası ile birlikte kapatıldı.

1910'da İstanbul'daki Arap mebus, edebiyatçı, memur ve öğrenciler tarafından kurulan ve Abdülkerim Halil, Yusuf el-Cezairî ve Abdülhamid ez-Zehravî gibi önemli isimleri bünyesine alan Arap Edebiyatçılar

⁶⁶ Davut Hut, "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Osmanlı Entelektüeli: Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913)", *Osmanlı Kimliği: Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, (ed: Zekeriya Kurşun-Haydar Çoruh), İstanbul 2013, s.114-117.

⁶⁷ Mahmoud Haddad, "Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd), Columbia University Press New York 1991, p. 120, 129.

⁶⁸ BOA, DH.MKT, nr.2678/6, 15 Zilkade 1326.

Kulübü (*el-Munte'da'l-Edebi'l-Arabî*), edebi ve kültürel faaliyet görüntüsü altında Arap gençlere Araplığı ve milliyetçiliği aşılama çalıştı. Savaşta kendini fesheden (1915) cemiyetin bazı üyelerine idam cezası verildi.

En etkili cemiyetlerden biri olan Osmanlı İdaresi Adem-i Merkeziyet Partisi (*Hizb el-Lamerkeziyye el-İdari el-Osmani*), İngiliz idaresindeki Kahire'de 1912'de kuruldu. Kurucuları arasında olan Şamlı Refik el-Azm, Arap muhtariyeti ve Suriye'nin Osmanlı yönetiminden ayrılması için çalışan milliyetçilerden biriydi. Reşit Rıza, İskender Ammun ve ez-Zehravî partiye üyeydi. İdare, eğitim, askerlik ve dil alanlarında adem-i merkeziyeti savunan ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla birlikte hareket eden cemiyet, 1913'ten itibaren açıkça Arap istiklâlini savundu; I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yaptı.

Umûmi İslahat Cemiyeti (*el-Cemiyet el-Umûmiyye el-İslahiyye*), 1913'te Beyrut'ta teşkil edildi. Cemiyetin Hıristiyan üyeleri, Beyrut Vilâyeti'nin Lübnan'la birleştirilerek Fransa'nın egemenliğine verilmesini istemişlerdi. Söz konusu dönemde ıslahat/reform taleplerinin gündemi belirlediği Beyrut şehri, Arap milliyetçilik hareketinin ilk önemli merkeziydi. Bunda, bölgenin yoğun Hıristiyan nüfusa sahip bulunması, misyonerlik faaliyetlerinin etkisi, bölgenin iktisadî ve toplumsal konumu itibarıyla Avrupa ile ilişkilerinin güçlü olması ve Lübnan Nizamnâmesi (1863) ile bölgede oluşturulan özerk yapının katkısı büyüktür. 1913'te, gazeteci sıfatıyla bölgede bulunan Yusuf Akçura'nın "Avrupa nüfuz ve müdahalesinin had safhada hissedildiği Beyrut'un Osmanlı Devleti ile olan siyasi, iktisadi/ticari ve manevi bağları neredeyse kopmuş durumdaydı" tespiti, bu bakımdan kayda değerdir.⁶⁹ Aynı dönemde Şam ve Basra'da kurulan ıslahat cemiyetleri, Arap milliyetçiliğinden çok genel ıslahata yönelik hedef gütmekteydi.

II. Meşrutiyet döneminde kurulan gizli cemiyetlerden bir diğeri olan *el-Kahtaniyye*, Mekteb-i Harbiyye mezunu bir subay olup İTC saflarından gelen Aziz Ali el-Mısırî tarafından İstanbul'da kuruldu (1909). Çerkez/Kölemen kökenli olan el-Mısırî, II. Meşrutiyet dönemi

⁶⁹ Yusuf Akçura, *Suriye ve Filistin Mektupları*, (haz. İsmail Türkoğlu), İstanbul 2016, s.21-27, 37, 40, 72-73, 77, 82, 89 ve türlü yerlerde.

Türk-Arap ilişkilerinde ve Arap subayların siyasete girmelerinde önemli rol oynadı. Cemiyetin amacı, resmi dili, meclisi ve yerel hükümetiyle federal nitelikli bir Arap Krallığı kurup Türk-Arap federasyonunu gerçekleştirmektir.⁷⁰

El-Ahd ve *el-Fatat* cemiyetleri ise, Arap milli hareketinin girdiği yeni mecraya en büyük etkiyi gösterecektir. Bu iki cemiyetin üyeleri, daha sonraki Arap ayaklanmasına (1916) katılacak, Faysal'ın siyasi ve askeri kadrosunun önemli bir kısmını meydana getirecektir.⁷¹ Aziz Ali el-Mısırî'nin Osmanlı ordusundaki subaylarla birlikte 1913'te kurduğu *el-Ahd (Yemin) Cemiyeti*, başkentteki beş yüz Arap görevlinin özellikle de Iraklı subayın yarısından fazlasını bünyesine aldı. Iraklı subayların (Irak Başbakanı olan Nuri es-Said örneğinde olduğu gibi) bazıları, Şerif Hüseyin ayaklanması sırasında Faysal'ın yanında yer aldıktan sonra manda idaresinde Suriye ve Irak'ta önemli mevkilere geleceklerdir.⁷² el-Kahtaniyye gibi, bu cemiyetin amacı da Arapların kendi kendini yönetebileceği bir Türk-Arap Federasyonu kurmaktır. Binbaşı olan el-Mısırî, 31 Mart olayının bastırılmasında ve Trablusgarp savaşında rol aldığı halde, disiplinsiz, kışkırtıcı ve ayrılıkçı hareketleriyle tanındı; "Osmanlı birliğini ihlâl ve bir Arap hilâfeti tesisine" dair faaliyetleri üzerine tutuklanarak yargılandı.⁷³ İdama mahkûm edildikten sonra İngiliz⁷⁴ ve Mısır makamlarının yoğun çabalarının da etkisiyle affedildi ve 1914'te Kahire'ye gitti. Onun yargılanması, dönemin Arap milliyetçileri arasında en meşhur güncel bir konu olmuştu.

Eğitim için Paris'te bulunan bir gurup Arap öğrenci tarafından Kasım 1911'de gizlice kurulan ve Arap milliyetçi hareketinde önemli bir rol oynayan Genç Araplar Cemiyeti (*Cemiyet el-Arabîyye el-Fatat*)⁷⁵ Paris

⁷⁰ George Antonius, *The Arab Awakening*, p. 110.

⁷¹ Ali A. Allawi, *a.g.e.*, s. 39.

⁷² Ali A. Allawi, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁷³ BOA, Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS), nr.19/16, 6 Cemaziyelevvel 1332; Ömer Osman Umar, "Aziz Ali el-Mısırî ve Osmanlı Devleti'ne Karşı Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 13, sayı 1 (Elazığ 2003), s. 420-423.

⁷⁴ Bkz. *British Documents on the Origins of War 1898-1914*, London 1938, Vol.10, Part 2, p. 833.

⁷⁵ George Antonius, *The Arab Awakening*, p. 111-2.

Arap Kongresi'nin toplanmasını (1913) sağlamanın yanı sıra, Arapların tam bağımsızlığı için çalıştı ve Şerif Hüseyin isyanında İngilizlerle işbirliği yaptı. Katı gizlilik içinde hareket eden cemiyet kısa sürede imparatorluk ölçeğinde teşkilatlanarak oldukça geniş bir üye kitlesine ulaştı. Üyelerin çoğu Bilâd-ı Şam, az bir kısmı da Irak, Yemen ve Hicaz bölgesindedi. Başlangıçtaki amacı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu benzeri ve eşit haklar çerçevesinde bir Türk-Arap ikili monarşisini kurmaktı. Cemiyetin merkezi Paris'ten Beyrut'a ve oradan da Şam'a taşındı.⁷⁶ Geleceğin Irak Kralı Faysal'ın da üyesi olduğu bu cemiyet, Irak ve Suriye devletlerinin kuruluşunda etkin bir rol oynadı.

Meşrutiyet döneminde, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Trablusgarp, Arnavutluk ve nihayet bütün Balkanların kaybedilmesi üzerine özellikle Müslüman Araplara karşı İslâmcılık siyasetine yönelen İttihatçılar, bir yandan da merkezîyetçi bir yönetim anlayışını benimsediler. II. Abdülhamid'in aksine, yerel eşraf ve bireysel ilişkiler yerine modern devlet vasıtalarını kullanarak merkezîyetçi bir politika uygulamaya çalıştıkları için imtiyazlı konumlarını kaybetme korkusuyla hareket eden Arap aşiret reisleri, tarikat şeyhleri ve eşraf yeni rejime karşı tepkiliydi ve zaman zaman da ayaklandı.⁷⁷ Meşrutiyet'ten sonraki genel otoritesizlik hâli de buna eklenince, Arap vilâyetlerinde dirlik ve düzen bozuldu. Balkanlar ve Kuzey Afrika'daki geniş toprak kayıplarına ek olarak yaşanan bu gelişmeler, sıkı bir merkezîyetçi idarenin yolunu açtı.

İttihatçıların idarede Türk etnik unsuruna daha fazla yer verdiği algısı, bazı Arap cemiyetlerinin de Arapların devlet içindeki çıkarlarını korumaya yöneltti. Bu gelişmeler yaşanırken Ağustos 1909'da, etnik milliyetçiliğe dayalı siyasi guruplaşmaların teşkilini yasaklayan, dolayısıyla Arap menşeli siyasi bir partinin yolunu tıkayan yasa

⁷⁶ Ali A. Allawî, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁷⁷ II. Meşrutiyet'in ilânına Irak vilâyetleri (Bağdat, Basra, Musul) örneğinde gösterilen tepkiler ve bir kısmı dini-toplumsal çatışmaya dönüşen olaylar için bkz. Davut Hut, "II. Meşrutiyet'in ilânının Irak'taki Yansımaları", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı 25 (2008/2), s.101-136. 1910 ve 1911'de İttihat ve Terakki'nin merkezileştirme politikalarına karşı Asir, Yemen, Necd, Doğu Ürdün ve Havran gibi bölgelerde de ayaklanmalar çıktı (Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.120-125).

çıkarılmıştı. Bu tedbirlere rağmen, gizli ve açık surette Arap cemiyetlerinin kurulması engellenemedi.⁷⁸

Genel olarak her türlü siyasetin ivme kazandığı bu dönemde Arapçılığı destekleyen gazetelerde, eğitimde Arapça'ya ağırlık verilmesi ve yerel bürokraside daha çok Arab'ın görevlendirilmesi istekleri dile getirildi. Bunlara göre, Osmanlı Devleti, ancak farklı unsurlara bazı haklar vererek varlığını sürdürebilirdi. Bu görüşler, Prens Sabahattin, *Ahrar Fırkası*, *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* ve *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* gibi liberal kişi ve partiler tarafından da paylaşılıyordu. Bundan dolayı Araplar, sözü edilen partilerde ve özellikle de *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nda faaliyet gösterdiler; Abdülhamid ez-Zehravî ile Şükrü el-Asalî, bu fırkanın yönetiminde yer aldılar. Diğer bir deyişle, Meşrutiyet öncesinde İttihatçılarla birlikte hareket eden İttihatçı Araplar, bu kez onların da muhalifi oldular.

Her şeyi merkezden idare etmeyi amaçlayan bu otoriter anlayıştan en çok aşiret yapısının etkili olduğu Arap vilâyetleri etkilendi. Kanun-i Esasî'ye göre devletin resmi dili olan Türkçe'nin kamu hayatının bütün alanlarında ve her yerde kullanılması, İttihatçı modernleşme ve merkezileşme siyasetinin temel unsurlarından birisiydi. Fakat, Arap vilâyetlerindeki devlet daireleri, mektepler ve mahkemelerde Türkçe'nin zorunlu olması gibi girişimler, İttihat ve Terakki'ye karşı "Türkleştirme/Türkçülük" suçlamalarına ve Arap vilâyetlerinde ciddi bir huzursuzluğa yol açtı. Bu zıtlamada Araplar Arapça'nın da resmi dil olmasını istemekteydi. Suriye'de, İzzet Holo Paşa'nın da mensubu olduğu *el-Abid* ve *Azmzâde* ailelerinin etkisizleştirilmesiyle birlikte buradaki memuriyetlere, halkın dil ve kültürüne âşina olmayan İttihatçı taraftarlarının getirilmesi de şikayet konusuydu.⁷⁹ Ayrıca, memur sayısının azaltılmasından (*tensikat*) en fazla Arapların etkilendiği iddiaları,⁸⁰ Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine neden oldu.

⁷⁸ Ali A. Allawi, *a.g.e.*, s.39.

⁷⁹ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.93-97.

⁸⁰ Shahenda A. Thabet, "II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Arapça Basın (1908-1918)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s.49-51.

Araplar arasında ortaya çıkan şikâyetleri gidermek amacıyla Sadrazam Kâmil Paşa'nın girişimi sonucu Arap vilâyetlerinde yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve bürokraside Arapça'nın resmi dil olarak kullanılması için yapılması düşünülen ıslahatların Bâbîâlî Baskını'yla sonuçsuz kalması üzerine, bir yandan işyerlerinin kapatılması, nümayişler ve boş gazete çıkarılması gibi mahalli tepkiler gösterilirken,⁸¹ diğer yandan da İttihatçıların desteklediği Abdülaziz Çavuş gibi bazı Araplar, basın aracılığıyla Osmanlı'ya sadakati ve iki taraf arasındaki yakınlaşmayı vurgulayan yayınlar yaptı.⁸²

Siyasi olayların hız kazandığı bir dönemde, Nisan 1913'te Musul'da dağıtılan ve Arapça konuşan halkların birliğini öngören propaganda broşürlerinde, *"Türklerin hiçbir şeyi önemsemediği, Arapların tarihte bütün bilimlerde ileride olduğu ve bunu tekrar başarabileceği, bağımsızlığı değil, sadece adem-i merkeziyeti ve Arapça'nın resmi dil olarak kabul edilmesini talep ettikleri"* dile getirilmekte ve böylece Araplar uyanmaya davet edilmekteydi.⁸³ Aynı tarihlerde, ülkesinin emperyalist menfaatlerini gözetmekle görevli olan Halep'teki İngiliz konsolosuna ise, raporunda, Halep Araplarının İngiliz idaresine girme arzusunda olduklarına dair söylentilere yer veriyordu⁸⁴

Yukarıdaki gelişmelerin yaşandığı yıl (1913), Irak ve Suriye vilâyetlerinde bulunan II. Abdülhamid'in özel hazinesine ait arazilerin (*Arazi-i Seniyye*) Maliye hazinesine devredildikten sonra yabancılara satışıyla ilgili tepkiler de ortaya çıkmıştır. Bölgede nüfuzlu bir isim olan Basra mebusu Seyyid Talip liderliğinde organize olup böylece toprak satışını engellemeyi başaran bu tepkiler, -daha önceki Lynch meselesinden farklı olarak- doğrudan proto Arap milliyetçi karakter taşımaktaydı.⁸⁵

⁸¹ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, s.59-71, 116.

⁸² Shahenda A. Thabet, *a.g.t.*, s.54-55.

⁸³ PRO, FO, 195/2452/2182, nr. 10: "British Vice-Consulate Mosul", 23 Nisan 1913.

⁸⁴ PRO, FO, 195/2453/1966, nr. 24: "Desire of Aleppo Arabs for British Rule", Aleppo, 21 Nisan 1913.

⁸⁵ Mahmoud Haddad, "Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism", p. 129-132.

II. Meşrutiyet yıllarında siyasi bir vasıf kazanan Arap milliyetçiliği; bu dönemde kurulan çok sayıda cemiyetin faaliyetleriyle elde edilen birikim sayesinde *Arap Kongresi*'nin toplanmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'ndeki Arapların haklarını ve geleceklerini değerlendirmek üzere toplanan Arapçılar, 18-24 Haziran 1913 tarihlerinde Paris'te düzenledikleri Arap Kongresi'yle Avrupa kamuoyunun da dikkatini çekti. Fransız Coğrafya Cemiyeti salonunda üç yüz kişinin katılımıyla toplanan kongreyi el-Fatat adlı gizli cemiyet düzenlemiş; kongreye, 21'i Suriyeli ve 2'si Iraklı olmak üzere 11 Müslüman, 11 Hıristiyan ve 1 de Yahudi delege katılmıştı. Bu tablo, Arap milliyetçiliğinde Suriyeli ve Lübnanlı Arapların ve özellikle de Hıristiyan Arapların etkinliğini göstermesi cihetiyle önemlidir. Başkanlığını aynı zamanda Hürriyet ve itilaf Partisi'nin kurucularından olan ve bu sırada hâlâ Osmanlıcıktan yana olan Zehravî'nin yaptığı kongre, Arapların büyük savaş öncesinde gerçekleştirdikleri en önemli siyasi faaliyet olarak bilinir. Hama mebusu Zehravi Osmanlı meclisinde Arap dâvâsının yılmaz savunucusuydu. Kongrede, Avrupa'nın da desteğiyle ıslahatların yapılması, Arap vilâyetlerinde yerel ve adem-i merkezîyetçi idarelerin kurulması, Araplara siyasi hakların verilmesi, Arapça'nın Arap vilâyetlerinde resmi dil olması ve bütün bu kararların Osmanlı hükûmetine bildirilmesi gibi konularda mutabakata varıldı.⁸⁶ Arap milli birliğinin sağlanması ve Arap cemiyet ve partilerinin faaliyetlerinin birleştirilmesi açılarından önemli olan kongrede, yine de ayrılık ve bağımsızlıktan söz edilmedi.

Arap Kongresi toplanmadan önce, 5 Mayıs 1913'te yayınlanan yeni Vilâyet Kanunu, vilâyetlerde adem-i merkezi (yarı özerk) bir yapıyı öngörmekle birlikte, valinin yetkilerini arttırmakla bir yandan merkezîyetçiliği de güçlendirmekteydi. Kanunla, okullarda Arapça öğretime ve bazı idari birimlerde Arapçanın kullanılmasına izin verilmesi, Araplar arasındaki tepkileri nispeten azaltmakla birlikte, Basra Nakibi Seyyid Talib'in önderliğinde⁸⁷ yürütülen Suriye ve Irak'taki

⁸⁶ Selim Ali Selam, *Beyrut Şehremini'nin Anıları (1908-1918)*, (haz. Hassan Ali Hallâk, çev. Halit Özkan), İstanbul 2009, s.127.

⁸⁷ Seyyid Talib'in liderliğindeki *Basra İslah Cemiyeti*'nin kuruluşu, yayınladığı beyannameler, Osmanlı hükûmetinden talepleri ve bu doğrultudaki faaliyetleri için bkz. Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, İstanbul 2015, s.184-194; Eliezer Tauber, "Sayyid Talib and the

eşrafın tepkilerinin sürmesi üzerine, İttihatçılar'dan Midhat Şükrü (Bleda) başkanlığındaki bir heyet Paris Arap Kongresi'ne temsilci olarak gönderilmişti. Buradaki asıl amaç, kongrenin alacağı kararları etkisiz kılacak bir anlaşmayı sağlamaktı. İstanbul'da devam eden görüşmeler sonunda, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile kongreyi temsil eden Abdülkerim el-Halil arasında bir antlaşma imzalandı. Buna göre, Temmuz 1913'te açıklanan ıslahat kararnamesiyle, 1913 Vilâyet Kanunu'yla tanınmış olan idari adem-i merkeziyetçilik, vali dışındaki bürokratların Arapça bilmesi, askerlerin memleketlerine yakın yerlerde askerlik yapması, mahalli meclislerin kararlarının geçerli ve yürürlükte olması, daha çok sayıda Arab'ın nezaretlerde ve üst düzey görevlere getirilmesi ile Arapça'nın eğitimde ve resmi muamelelerde kullanılması gibi imtiyazlar teyit edildi.⁸⁸ Görüldüğü üzere, İttihatçıların Arap politikası böylece "ılımlı" ve onları kazanmaya yönelik bir tutum almış görünmekle birlikte, aslında merkeziyetçilik anlayışından taviz vermiyordu. Zira, kabul edilen istekler zaten kanunlaştırılmamış; sadece –valinin yetkilerini (merkeziyetçiliği) arttıran 1913 Vilayet Kanunu'yla da dile getirilen- vakıflar, dil ve askerlik konuları ile ilgili bir irâde yayınlanarak uygulamaya konmuştu.⁸⁹ İttihatçılar, mutabık kalınan düzenlemeleri uygulayacaklarını göstermek üzere, Arap Kongresi'ne başkanlık yapan Abdülhamid ez-Zehravi'yi de Meclis-i Ayan üyeliğine atadı.⁹⁰

Arapçılık konusundaki bu gelişmelere rağmen, I. Dünya Savaşı başlamadan önce sadece 126 kişi, açıkça Arap milliyetçiliğini savunmakta veya milliyetçi Arap cemiyetlerinin üyesi olarak faaliyet göstermekteydi. Bu konuda büyük ağırlığa sahip olan Suriyeliler, Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu içindeki birliğini savunmuşlardı. Şerif Hüseyin isyanından tamamen bağımsız ve entellektüel bir hareket olarak Suriye'de gelişen Arapçı hareket de, Arapların ancak çok küçük bir kısmını temsil etmekteydi.

Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies*, vol.25, nr.1 (January 1989), p. 8, 15-16.

⁸⁸ BOA, DH.KMS, nr.63/35, 15 Şevval 1331.

⁸⁹ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, s.143. Yeni Vilâyet Kanunu'nun özellikleri için bkz. Burcu Kurt, *a.g.e*, s. 194-6.

⁹⁰ BOA, Babıali Evrak Odası (BEO), nr. 4245/318328, 6 Safer 1332.

İngiliz kadın casus Gertrude Bell'in Eylül 1914 tarihli "Mezopotamya raporu", I. Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı Arap vilâyetlerindeki Avrupa nüfuzu, genel siyasi vaziyet ve ayrılıkçı hareketler konusunda çarpıcı tespitler yapmaktadır. Bu rapora göre, "*Suriye ve özellikle de Güney Suriye (Dürzi coğrafyası kastediliyor) Fransız değil İngiliz yanlısı olup, Suriye'de Almanlar'ın bir etkisi bulunmamakta, Bağdat'ta ise – ticari ilişkiler nedeniyle- Almanlar değil İngilizlerin nüfuzu bulunmaktaydı. Osmanlılar İngiliz koruması altında olan Mübarek es-Sabah, Şeyh Haz'al, Seyyid Talip ve İbn-i Suud gibi bölgenin güçlü Arap liderlerini kendi tarafına çekmeye çalışmakla birlikte bu liderler Osmanlı yönetimini istemediğinden Basra Körfezi ve çevresinde İngilizler Türklere karşı üstünlük sağlayabilecek*"ti.⁹¹

I. Dünya Savaşı'nda Arap Milliyetçiliği ve Yol Ayrımı

İttihatçılarla Arapçılar arasında alınan kararların neticeleri henüz görülmeden I. Dünya Savaşı başladı. İngiltere ve Fransa'nın vaatleri/destekleri ve imparatorluğun tasfiyesiyle mesele farklı bir boyut kazandı; Arapçılık artık Arap istiklâlini de hedef alan ayrılıkçı bir harekete dönüştü. Savaş esnasında Arapların büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne ve hilâfete bağlı kalmakla birlikte, imparatorluktan ümidini kesip kendi geleceklerini belirlemek gerektiğine inanan Araplar da vardı. Osmanlı yönetimi açısından bakıldığında ise, bu savaşın Araplara karşı izlenen siyasetin değişmesine neden olduğu görülür. Şöyle ki, savaşın getirdiği olağanüstü şartlarda, nereden gelirse gelsin ayrılıkçı hareketlerin mazur görülmesi beklenemezdi. Bu durumun en müşahhas örneğini, Cemal Paşa'nın Arap milliyetçilerin merkezi konumunda olan Şam'a atanmasıyla başlayan süreçte görmek mümkündür ki, bu gelişme Arap milliyetçiliğinin daha da körüklenmesine yol açmıştır. Arapçıların Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı istediklerini düşünen 4. Ordu (Şam) Kumandanı Cemal Paşa, olağanüstü yetkileriyle savaşın ilk yıllarında ileri gelen Arap milliyetçilerine karşı sert yıldırma ve sindirme harekâtına girişti; başta

⁹¹ British Library-India Office Records (IOR), Londra, Letters-Political and Secret Department, L/PS/10/462, "Extract from a letter (Private) from Miss Gertrude Bell, 5.9.14", p. 212-214.

Abdülhamid ez-Zehravî, Azmzade Şefik el-Müeyyed, Selim el-Cezayirî ve Şükrü el-Asalî gibi lider vasıflı on bir Arap milliyetçisini, Fransızlarla işbirliği ve vatana ihanet ile “Arap ihtilali cemiyetlerine intisap ve ihtilale cür’et etmek” suçlamasıyla yapılan mahkeme sonucunda, 21 Ağustos 1915’te idam ve bir kısmını da sınır dışı ettirdi.⁹² Bu harekât, Beyrut ve Şam’daki Fransız konsolosluklarında el konan ve Arap milliyetçilerinin “Suriye, Beyrut ve Cebel-i Lübnan’ı Osmanlı idaresinden çıkararak Fransız ve İngiliz himâyesi altında ayrı bir hükümet tesisine Arap hilafeti teşkiline” dair belgelere dayanılarak yapılmıştı.⁹³ Cemal Paşa’nın icraatı şiddetli tepki görse de, Paris’teki Arap Kongresi’ne katılan Beyrut Şehremini ve Meclis-i Mebusan âzâsı Selim Ali Selam’ın da anılarında vurguladığı gibi, idam edilenler devlete karşı isyan etmek amacıyla gizli bir faaliyet içindeydi.⁹⁴ Sonuç olarak bu gelişme, adı geçen kişileri Arap milliyetçiliğinin birer kahramanı hâline getirdi.

Daha önce Arapçılık hareketiyle hiçbir ilgisi olmadığı halde İttihatçıların Suriye’den sonra Hicaz’da da merkezi idareyi kuvvetlendirmeye yönelik uygulamalarından endişeye kapılan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, durumdan yararlanarak Osmanlı Devleti’nden ayrılma yolunu seçti. II. Abdülhamid, 1893’ten sonra onu misafir olarak

⁹² BOA, BEO, nr.4419/331371, 14 Şaban 1334; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), nr.520/66, 8 Mayıs 1332; C. Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, s.173; Commins, *Osmanlı Suriyesi’nde Islahat Hareketleri*, s. 280.

⁹³ BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), nr.171/60, 13 Şaban 1334; Cemal Paşa, *Hatıralar*, (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 2012, s. 235-6, 265, 270.

⁹⁴ Selim Ali Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s.151-2. Siyasetçi bir Arap entellektüeli olan Selim Ali Selam (1868-1938) Paris Arap Kongresi’nde de önemli rol oynadı. Onun, Şark Meseleleri müdürü bir Fransız’a söylediği şu sözler dönemin siyasi ve fikri atmosferini ortaya koymasından önemlidir: “Efendim, ülkemizin gidişatı hakkındaki hakiki his ve görüşümüzü anlatmanız bizim için önemlidir. Bizler adem-i merkezîyetçiliği ve elimizden alınmış olan haklarımızı talep ediyor olsak da, yüce halifemiz emirü’l-müminin hazretlerinin saltanatına sıkı sıkıya bağlıyızdır. Onun hâkimiyetinden ayrılmak ve sizin korumanızı talep ederek ülkemize gelmenizi istemek aklımızın ucundan bile geçmez.” (Aynı eser, s. 22)

ama gerçekte “göz hapsinde” tutmak üzere İstanbul’a aldırılmıştı. Bu durum, devlete karşı bir harekette bulunmasından şüphelenildiğini gösterir. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Hicaz’a emir olarak dönen Şerif Hüseyin’in savaş içinde 1916’da başlatacağı isyan, padişah ve Mısır Yüksek Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa’nın şüphelerinin haklılığını ortaya koymaktadır.⁹⁵

Şerif Hüseyin’in oğullarından Emir Abdullah, Mekke-i Mükerrerme’yi temsilen Osmanlı Mebusan Meclisi’nde bulunduğu sırada, Mısır’daki İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener ile görüştü (5 Şubat 1914)⁹⁶; Şerif Hüseyin de, Temmuz 1915’te, Mısır İngiliz Yüksek Komiseri McMahon’a gönderdiği mektupta Osmanlı’ya karşı isyan şartlarını ortaya koydu. Haberleşmeler sonucunda ikili gizli antlaşma da imzalandı.

Şerif Hüseyin, ayaklanmanın başlamasıyla milliyetçilerin ihtiraslarının peşine düştü; kendini ve nüfuzunu koruma refleksiyle hareket ederek Arapçılığı propaganda aracı olarak kullandı. Büyük Arap Krallığını vadeden İngilizlerin de desteğiyle, 10 Haziran 1916’da, Mekke’deki Osmanlı garnizonuna saldırarak isyan bayrağını açtı. Başta Faysal olmak üzere oğullarının yanı sıra Cafer el-Askerî⁹⁷ ve Aziz Ali el-Mısri gibi, daha önce Osmanlı ordusunda görev yapmış milliyetçi Arap subaylar da isyana iştirak etti.⁹⁸

Hicazlı kabilelerden oluşturulan Arap ordusu, müttefik kuvvetlerin bir kolu olarak Şam’a girdi. İngiliz destekli bu hareketin bir “Arap isyanı” olup olmadığına dair tartışmalar hâlen sürmektedir.⁹⁹

⁹⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.68; Şerif Hüseyin için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Ankara 2013, s.137-140.

⁹⁶ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyân Ettik?*, (terc. Halit Özkan), İstanbul 2006, s.61-63.

⁹⁷ Bkz. Cafer el-Askerî, *a.g.e.*, s.4 vd.

⁹⁸ İsyânın gelişimi ve isyancı orduya komuta eden Faysal’ın rolü için bkz. Ali A. Allawî, *a.g.e.*, s.51-174; Reşid Rıza, *a.g.e.*, s.323-337; Cafer el-Askerî, *a.g.e.*, s.107 vd; Kral Abdullah, *a.g.e.*, s.102 vd; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.271-330.

⁹⁹ M. Talha Çiçek, “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve “Arap İhaneti”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı: 32 (2012/1), s.173, 183-184. Ayrıca bkz. William Ochsenwald, “Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz, 1882-1914”, *The Origins of*

Kanaatimizce, önemli kabilelerin katılmadığı ve Irak, Suriye, Mısır ve Filistin gibi belli başlı Arap bölgelerinden de destek görmeyen bu isyanın, nüfuzunun/menfaatinin peşinde koşan Şerif Hüseyin'in ve işbirliği içinde olduğu Arap milliyetçilerinin bir hareketi olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Ayrıca, reislerinin tâlimatları doğrultusunda isyana katılan bir kısım Arap aşiretlerinin davranış tarzını ise, gasp, yağma ve gazveyi gelenekselleştiren tipik bir bedevi ve aşiret davranışı olarak görmek mümkündür. Bütün bunların yaşanmasında, imparatorluğun içine düştüğü genel durumun yanı sıra, İttihatçıların merkezîyetçi, otoriter ve 1913 sonrasında ise Türkçü politikalarının da bir ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Neticede isyan, Osmanlı Arap vilâyetlerinin kaybedilerek İngiliz ve Fransız işgaline/mandasına girmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

1917'de, önce Filistin'de bir Yahudi devletini öngören Balfour Deklerasyonu'nun ve ardından da Arap vilâyetlerinde manda idarelerini öngören gizli Sykes-Picot Antlaşması'nın açığa çıkmasıyla, bağımsızlık peşinde koşan Arap milliyetçileri büyük bir hayal kırıklığına uğradılar. Savaş sonunda karşılarında gördükleri İngiliz ve Fransız manda idareleri, Arap milliyetçiliğini körükledi. Satı el-Husrî gibi Osmanlılığa bağlı kalan; ancak imparatorluğun tasfiyesiyle bütün ümitlerini kaybeden bazı Arap aydınları da bundan etkilendi; hatta, Satı el-Husrî, Osmanlı sonrası Arap milliyetçiliğinin liderlerinden ve ideologlarından biri oldu.¹⁰⁰

Sonuç

Arap milliyetçiliği, Osmanlı Devleti'ndeki diğer milliyetçi hareketlerden daha geç ve farklı biçimde gelişme göstermiştir. Bu hareketin doğmasında, devletin XVIII. yüzyıl ile birlikte içine düştüğü otoritesizlik hâli ve kötü yönetimden kaynaklanan iç ve dış sorunlar ile kültürel ve siyasi ilişkilerin hızla geliştiği Avrupa'nın sömürgecilik ve

Arab Nationalism, (ed. Rashid Khalidi vd.), New York 1991, p. 189-203; Mary C. Wilson, "The Hashemites, the Arab Revolt and Arab Nationalism", *aynı eser*, pp. 204-224. William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.175-182; David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 211-222.

¹⁰⁰ Satı el-Husrî ve Osmanlı sonrası Arap milliyetçiliği hakkındaki genel bir değerlendirme için bkz. Faruk Bozgöz, "Arap Milliyetçiliği", s. 100-111.

misyonerlik faaliyetleri önemli birer etkiye sahiptir. Etnik ve kültürel uyanışı ifade eden Arabizm hareketi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Suriye, Lübnan ve Mısır'da gelişmeye başladı. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında da, aynı bölgelerde Arabist hareket etkisini göstermesine rağmen "İslam birliği" hedefiyle uygulanan yönetim siyaseti, bu hareketin güçlenmesini önemli ölçüde engelledi. Arapçılık esas gelişimini ise, artan Batı müdahalesine paralel olarak hem Türk milliyetçiliği hem de mahalli "reform talepleri" ile birlikte Arap milliyetçiliğinin ivme kazandığı II. Meşrutiyet'in serbest ortamında gösterdi. Bu dönemde hareket, siyasi bir hüviyet de kazandı. Bağımsızlığı hedef alan ve Türk egemenliğine karşı gelişen tam anlamıyla bir Arap milliyetçiliği ise, I. Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartlarında gün yüzüne çıktı. Savaşta Arapların büyük kısmı Osmanlı Devleti'ne ve hilâfete bağlı kalmakla birlikte, Mekke Emiri Şerif Hüseyin liderliğindeki bazı Araplar ayaklanarak Arap vilayetlerinde İngiliz ve Fransız yönetimlerinin kurulmasına yardımcı oldular. Kısmen "Arap Birliği"ni de içeren bir milliyetçilik ise, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra etkisini gösterecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA), İstanbul.

Yıldız Esas Evrakı (YEE), nr.127/87; Yıldız Arşivi-Sadaret Husûsi Maruzat Evrakı (Y.A.Hus), nr.208/79; nr.295/212; Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS), nr.63/35, nr.19/16; Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), nr.2313/114, nr.2318/35, nr.2329/32; nr.2678/6; Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı (HR.SYS), nr.72/79; Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), nr.631/37; Babialı Evrak Odası (BEO), nr. 4245/318328; nr.4419/331371; Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), nr.171/60; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), nr.520/66.

PUBLIC RECORD OFFICE (PRO), Londra.

Foreign Office (FO), nr.195/2452/2182; nr.195/2453/1966; nr.195/2188.

BRITISH LIBRARY-INDIA OFFICE RECORDS (IOR), Londra.

Letters-Political and Secret Department, L/PS/10/462, "Extract from a letter (Private) from Miss Gertrude Bell, 5.9.14", s. 212-214.

British Documents on the Origins of War 1898-1914, London 1938, Vol.10, Part 2.

Hatıratlar, Araştırma Eser ve İncelemeler

AKARLI, Engin D., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (ed. David Kushner), Jerusalem 1986, s. 74-89.

-----, "Abdulhamid's Islamic Policy in The Arab Provinces", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri (18-22 Haziran 1979)*, Ankara 1979.

AKÇURA, Yusuf, *Suriye ve Filistin Mektupları*, (haz. İsmail Türkoğlu), İstanbul 2016.

ALLAWİ, Ali A., *Irak Kralı I. Faysal*, (çev. Hakan Abacı), İstanbul 2016.

ANTONIUS, George, *The Arab Awakening*, New York 1965.

BATATU, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University Press 1978.

BAYRAKTAR, Hilmi, "Ortadoğu İle İlgili Ayrılkıç Basın Faaliyetleri Hakkında Sultan II.Abdülhamid'e Sunulan Bazı Lâyhalar", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, II, 405-417.

-----, "Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın-Yayın Faaliyetleri ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tutumu", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, II,421-443.

BİLGENOĞLU, Ali, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), s.27-46.

BOZGÖZ, Faruk, "Arap Milliyetçiliği", *Doğubatı*, sayı: 39 (2006-2007), s.97-112.

BUZPINAR, Şit Tufan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliği (Şubat-Kasım 1878)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 9 (Güz 2003), s. 37-52.

-----, "Osmanlı Suriye'sinden Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2 (1998), s. 73-90.

-----, "Osmanlı Son Dönemi Arap Muhalefeti Hakkında Birkaç Not", *CIEPO 17. Sempozyumu (18-23 Eylül 2006) Bildirileri*, (yay. Kenan İnan-Yücel Dursun), Trabzon 2011, s. 991-998.

-----, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", *Osmanlı*, (ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Ankara 1999, II, 168-178.

-----, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed", *DİA*, XXV, 339-340.

-----, "Şeyh Zâfir", *DİA*, cilt 39, s.78-79.

CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 2012.

CEYLAN, Ebubekir, "Ottoman Centralization And Modernization in The Province of Baghdad 1831-1872", Boğaziçi Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2006.

CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2008.

COMMINS, David Dean, *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri*, (terc. Selahaddin Ayaz), İstanbul 1993.

ÇETİN, Atilla, "Garp Ocakları", *DİA*, XIII, 382-386.

-----, "Faris eş-Şidyak", *DİA*, XII, 168-170.

-----, "el-Cevaib", *DİA*, VII, 435-436.

-----, "el-Cevâib Gazetesi ve Yayını", *Tarih Dergisi*, sayı: 34 (1984), s. 475-484.

ÇİÇEK, M. Talha, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve "Arap İhaneti", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı: 32 (2012/1), s. 169-188.

DAWN, C. Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, (terc. Bahattin Aydın-Taşkın Temiz), İstanbul 1998.

DEMİREL, Ahmet, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı I.Devre (1908-1912) Mebusları", *Osmanlı*, Ankara 1999, II, 410-417.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslâm siyaseti: 1856-1908*, İstanbul 1992.

-----, "II.Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, I, 419-429.

ERGİN, Ali Şakir, "Bustani, Butrus b. Bûlus", *DİA*, VI, 473-474.

GÜNAY, Selçuk, "II. Abdülhamid Dönemi Arap Milliyetçiliği ve Osmanlı Devleti", *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, IV, 397-419.

HADDAD, Mahmoud, "Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd), Columbia University Press New York 1991, pp. 120-149.

HANİOĞLU, M. Şükrü, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd), Columbia University Press New York 1991, s. 31-49.

HOURANI, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul 2009.

-----, *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

HUT, Davut, "Musul Vilâyeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)", M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

-----, "II. Meşrutiyet'in İlanının Irak'taki Yansımaları", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı 25 (2008/2), s. 101-136.

-----, "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Osmanlı Entelektüeli: Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913)", *Osmanlı Kimliği: Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, (editörler: Zekeriya Kurşun-Haydar Çoruh), İstanbul 2013, s.101-122.

İVANOV, Nikolay, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, (çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva), Ankara 2013.

KARACA, Ali, "Azım/Kemikoğlu Ailesi", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu (8-10 Nisan 1999) Bildirileri*, yay. Turan Gökçe, Türk Ocakları İzmir Şubesi, İzmir 2000, s. 389-400.

KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, (çev. Türkan Yöney), İstanbul 2003.

KEDOURIE, Elie, "The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic-speaking Provinces of the Ottoman Empire", *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974.

KURŞUN, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

-----, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1992.

KÜRKCÜOĞLU, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982.

LONGRIGG, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq*, The Clarendon Press, Oxford 1925.

MARDİN, Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (çev. Şeniz Gönen, ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul 1986, s. 109-135.

OCHSENWALD, William, "Modern Ortadoğu'da İslâm ve Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2007, s.384-411.

-----, "Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz, 1882-1914", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd.) New York 1991, s. 189-203.

ÖZTÜRK, Mustafa, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), s.325-351.

RAYMOND, Andre, "Arap Eyaletleri: XVI-XVIII. Yüzyıllar", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli), İstanbul 1999, I, 415-510.

Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmanî'den Arap İsyanına*, (tercüme: Özgür Kavak), İstanbul 2007.

eş-ŞEVABİKE, Ahmed Fahd Bereket, "Abdülhamid ez-Zehravi", *DİA*, I, 226-227.

TARABEİN, Ahmed, "Abd al-Hamid al-Zahravi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd.) New York 1991, s. 97-119.

TAUBER, Eliezer, *The Emergence of The Arab Movements*, Frank-Cass, London 1993.

-----, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies (MES)*, vol.25, nr.1 (January 1989), pp. 3-22.

THABET, Shahenda A., "II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Arapça Basın (1908-1918)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

UMAR, Ömer Osman, "Aziz Ali el-Mısırî ve Osmanlı Devleti'ne Karşı Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.13, sayı 1 (Elazığ 2003), s.419-435.

VEINSTEIN, Gilles, "Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (ed. Robert Mantran, çev. Server Tanilli), İstanbul 1999, I, 195-275.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 2013.

VAROL, Muharrem, "II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebü'l-Hüda Sayyadî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri (1850-1909)", M.Ü. TAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

WILSON, Mary C., "The Hashemites, the Arab Revolt and Arab Nationalism", *The Origins of Arab Nationalism*, (ed. Rashid Khalidi vd), New York 1991, s. 204-224.

ZEINE, Zeine N., *Arab-Turkish Relations and The Emergence of Arab Nationalism*, Khayat's, Beyrut 1958.